

**Nota Duurzaamheid**  
**Schone energie in een groene stad**  
*De Haagse Aanpak*

*5 maart 2019*

# Voorwoord

Den Haag heeft een groen hart. Vanaf het Vredespaleis kun je via de Scheveningse Bosjes en het Oostduinpark bijna door het groen naar de kust wandelen. Dat rustige groene hart wordt omringd door een bruisende stad. Met gezellige strandtentjes en de drukke haven in Scheveningen. Met hoge kantoren en statige panden in de binnenstad, met de rauwe Binckhorst en het rustige Ypenburg. Met de levendige Schilderswijk en het ruime en groene Zuidwest. Den Haag als stad symboliseert de inzet van deze kadernota. Een veelkleurige stad met een groen hart. Een fijne stad om in te leven. Nu en in de toekomst.

Als stadsbestuur streven we naar een leefbare stad voor de inwoners van nu en voor de generaties na ons. Ook zij willen een gezonde en aantrekkelijke stad waar ze langs groen fietsen, bij een wandeling frisse zeelucht opsnuiven en vanuit de bus een ooievaar op het nest zien.

Elke generatie heeft haar eigen uitdagingen. De onze is het veranderende klimaat. De zeespiegel stijgt, de jaargetijden zijn van slag, droogte en hevige buien wisselen elkaar vaker af. Op een lange zwoele zomeravond op een terras, balkon of in het park zitten is heerlijk, maar een ondergelopen tunnel of verdord gras niet. Autorijden kan snel en handig zijn, in de file staan is dat niet. Op een brommer voel je je heer en meester, maar als je erachter fietst of jopt, dan is het minder. Geld dat we nu uitgeven voor de import van kolen, olie en gas, kunnen we ook in werk voor onze eigen bevolking steken.

Een levendige stad als de onze gebruikt veel energie. Die energie kwam de laatste honderd jaar uit kolen, olie en gas. Overstappen naar een leven op schone energie is de volgende grote uitdaging. Een enorme verandering.

Ondertussen wordt het drukker in de stad. Er komen tot 2040 zo'n 100.000 Hagenaars en Hagenezen bij. Meer mensen bezoeken Den Haag:

toeristen en dagjesmensen, die voor een zeilrace komen of voor de musea. Elke dag komen mensen in onze stad werken. We verwachten meer mensen per trein, bus, fiets maar ook per auto. Studenten, expats en ondernemers trekken naar de stad. Ook zij zoeken hier hun plek.

In de afgelopen jaren is gewerkt aan o.a. voorlichting, onderzoek, bewustwording en zijn de eerste duurzame pioniers in onze stad aan de slag gegaan. De komende periode gaat de stad samen met deze pioniers en voorlopers voor veel meer bewoners, bezoekers en gebruikers concrete veranderingen realiseren. Deze periode maken we de omslag naar doen. Daarbij moeten we de kosten van de verduurzaming natuurlijk niet neerleggen bij de laagste inkomens. Dat is niet alleen onrechtvaardig, op die manier zal er ook niets van terecht komen.

Overgaan op schone energie kan het beste stap-voor-stap en wijk-voor-wijk. Tien Groene Energiewijken lopen voorop en inspireren de rest van de stad. Er is al energiezuinige nieuwbouw, we hebben al bronnen van schone energie en op steeds meer daken liggen zonnepanelen. De eerste elektrische bussen en vrachtwagens rijden al door de stad.

Deze kadernota brengt de opgave in beeld en maakt inzichtelijk wat we de komende periode gaan doen. Dat doen we aan de hand van vier thema's: schone energie voor woningen en gebouwen, schoon vervoer, een schone leefomgeving en duurzamer omgaan met grondstoffen. Het geeft een urgentie, een opdracht, een nieuwe richting en bouwstenen voor de komende jaren.

Nu al werken bewoners, ondernemers, ambtenaren en vakmensen samen. Energiecoöperaties worden opgericht, huizen worden beter geïsoleerd, er komen meer zonnepanelen, meer elektrische scooters en auto's, en in tuinen worden tegels vervangen door groen. De gemeente

ondersteunt initiatieven, neemt waar nodig de regie en brengt partijen bij elkaar, want als stadsbestuur zijn wij verantwoordelijk voor de leefbare stad van nu en voor een stad die klaar is voor de toekomst.

Wat is er mooier dan het Den Haag waar de lucht in de hele stad schoon en fris is, die uitnodigt om te lopen en te fietsen, waar huizen en kantoren draaien op schone stroom, waar alle huizen koel blijven in de heetste weken van de zomer, waar overal groen te zien is en waar je alleen natte voeten krijgt als je een stukje de zee inloopt. Een stad die niet alleen een fysiek groen hart heeft, maar ook keuzes maakt met een groen hart.

Liesbeth van Tongeren

Wethouder Duurzaamheid en Energietransitie

# INHOUD

Inleiding .....	5	Mobiliteit.....	22
Waarom deze nota? .....	5	Over 20 jaar... .....	22
Stad in ontwikkeling .....	5	Schoon en efficiënt.....	22
Vier concrete thema's .....	6	Opgave: naar actief, ruimte-efficiënte vervoer.....	23
Samen met de stad .....	6	Aanpak: de mobiliteitstransitie .....	23
Economie en nieuwe banen .....	8	Werkagenda 2019 – 2022 .....	26
Leeswijzer .....	8	Grondstoffen .....	27
Energie.....	9	Over 20 jaar... .....	27
Over 20 jaar.....	9	Re-duce, Re-use, Re-cycle .....	27
Schone energie .....	9	Opgave: duurzaam gebruik van grondstoffen.....	28
Opgave: minder verbruik, meer schoon.....	9	Aanpak: zes sporen in deel- en hergebruik .....	28
Aanpak: besparen, opwekken en samenwerken.....	11	Werkagenda 2019 – 2022 .....	32
Werkagenda 2019 - 2022 .....	14	Het vervolg .....	34
Leefomgeving .....	16		
Over 20 jaar.....	16		
Duurzaam ontwikkelen.....	16		
Opgave: duurzame leefomgeving.....	16		
Aanpak: integraal ontwerp .....	17		
Milieu in balans.....	19		
Werkagenda 2019 – 2022.....	20		

# Inleiding

## Waarom deze nota?

Deze nota markeert een omslag in onze stad: van kennisontwikkeling, bewustwording, proefprojecten en draagvlak creëren gaan we naar uitvoering en zichtbare projecten in de stad. Samen met alle inwoners van Den Haag werkt de gemeente aan een stad die schoner, groener en duurzamer wordt: we gaan meters maken. Zo wordt duurzaam denken én doen een nog belangrijker onderdeel van de Haagse mores: duurzaam is de nieuwe norm.

Dat dit nodig is, wordt niet of nauwelijks ontkend. Onze minister-president vergeleek de energietransitie al met de wederopbouw na de oorlog. Overheden geven duurzaamheid in steeds meer beleidsdocumenten, convenanten en programma's een plek. Maar al die ambities sluiten nog niet genoeg op elkaar aan. En ze worden nog lang niet altijd concreet uitgevoerd.

Dit is het moment om ambities goed af te stemmen en te gaan uitvoeren. In deze nota brengt de gemeente haar ambities voor vier belangrijke thema's bij elkaar. Tegelijkertijd wil het stadsbestuur samenwerken met mensen en bedrijven in de stad. Duurzaam denken en doen is geen eenrichtingsverkeer: initiatieven in de stad kunnen (meer) ondersteuning gebruiken, succesvolle proefprojecten kunnen uitgebreid worden en mensen in de stad kunnen zelf meer doen. Deze nota laat het einddoel van de gemeente zien – en de weg daarnaartoe.

***“Het merendeel van de wereldbevolking woont in steden. Steden zijn dus als eerste aan zet in de strijd voor een groene en duurzame wereld.”***

*Pauline Krikke,  
burgemeester*

## Stad in ontwikkeling

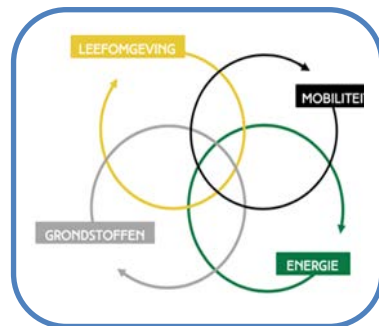
Den Haag is in trek en daar zijn we trots op. Als groene woonstad aan zee en Internationale stad van Vrede en Recht groeit de stad met zo'n 5.000 inwoners per jaar, naar meer dan 600.000 inwoners over 20 jaar. Die groei gebeurt binnen de huidige grenzen van de stad. Dit vraagt meer van de kwaliteit van onze directe woonomgeving. Dit vraagt om een stedelijk ontwerp waarbij meer goede woningen, snelle mobiliteit en groen in de stad op een hoogwaardige manier worden gecombineerd.

Tegelijk willen we in de hele stad de overgang naar schone energie maken, gaan we vooruitlopen op de gevolgen van klimaatverandering en willen we efficiënter met grondstoffen omgaan. Al deze ontwikkelingen zijn onvermijdelijk en noodzakelijk. De energietransitie brengt veel in beweging en leidt tot veranderingen in de samenleving. Dit biedt kansen voor nieuwe technieken, samenwerkingen, voor onze economie en werkgelegenheid. De verdichting van de stad biedt schaalvoordelen voor mobiliteit, voor energiemaatregelen, voor de kwaliteit van de leefomgeving en voor de manier waarop we met grondstoffen omgaan.

Tegelijk zijn transities altijd trage processen. Zeker in een grote stad. Ze gaan gepaard met de inzet van veel geld en arbeid over lange periodes en raken veel belangen.

## Vier concrete thema's

'Duurzame ontwikkeling komt tegemoet aan de behoeften van nu, zonder toekomstige generaties mogelijkheden te ontnemen om in hun behoeften te voorzien.' Zo staat onze ambitie omschreven in het VN-rapport *Our Common Future*. Dit rapport is al 30 jaar oud, maar is ook actueler dan ooit. De definitie kan echter ook abstract klinken. Als gemeente maken we duurzame ontwikkeling hanteerbaar door ons te richten op vier thema's: de overgang naar schone energie, een aantrekkelijke leefomgeving, schone mobiliteit en het hergebruik van grondstoffen.



## Samen met de stad

Samen met de stad gaan we als stadsbestuur de uitdaging aan. We willen inspireren, verbinden en iedereen zelf aan de slag laten gaan met duurzaamheid: wat je leeftijd, opleidingsniveau of achtergrond ook is. Iedereen die wil, kan meedoen. Ook werkt de gemeente samen in de regio, zodat we bedrijven economische kansen bieden in een regio die duurzamer wordt. Dit doen we met de *Roadmap Next Economy*.

## Goed communiceren

Samenwerken in onze stad lukt alleen als we elkaar goed begrijpen en met elkaar communiceren. Dit doen we op heel veel manieren. In Haagse wijken worden nu al mooie initiatieven genomen, zoals een coöperatie of een website met plannen. Tegelijk zijn er heel veel projecten, regelingen en fondsen actief. Juist in de beginfase van een transitie is het belangrijk om elkaar beter te begrijpen en van elkaar te leren. Als gemeente gaan we daarom al deze informatie bundelen. Zo vinden we elkaar en elkaars plannen en mogelijkheden makkelijker. Ook geven we er antwoord op vragen. Daarnaast gaan we in gesprek met alle betrokken mensen en organisaties in de stad over beleidsvraagstukken, verschillende belangen en oplossingen.

Per project, buurt en situatie kan een andere manier van communiceren nodig zijn. Waar de ene keer een persbericht of Facebookbericht

voldoende is, kan elders een bijeenkomst bewoners of ondernemers veel beter werken. En soms is het beter om partijen persoonlijk te benaderen om bij een project aan te sluiten. En door mee te doen aan activiteiten die al gepland staan, wordt duurzaamheid onderdeel van reguliere werkzaamheden en activiteiten.

Aan de volgende uitgangspunten voor de communicatie over de energietransitie mogen inwoners ons altijd houden.

1. Wij helpen iedereen die zelf aan de slag is met besparen, verduurzamen en de overstap op schone energie.
2. Wij geven praktische uitleg en tips bij regels en subsidies die helpen om energie te besparen, te verduurzamen of over te stappen op schone energie.
3. Alle tips en nuttige informatie zijn altijd te vinden op één duidelijke plek op onze website.
4. Groepen bedrijven en/of wijkbewoners die samen willen besparen, hun energie verduurzamen of overstappen, helpen wij om dat slimmer en makkelijker te doen.
5. Wij vertellen altijd duidelijk en op tijd over nieuwe plannen in uw straat of buurt wat betreft verduurzamen of de overstap naar schone energie.
6. We zijn duidelijk over onze eigen rol in nieuwe plannen en over de invloed en inspraak van bewoners, bedrijven en andere partijen in de stad.
7. Onze informatie is eerlijk, duidelijk en goed afgestemd met alle partijen waarmee we samenwerken.

Deze uitgangspunten zijn de basis voor de communicatie bij projecten in de wijk en in de stad.

## Het goede voorbeeld geven

Binnen de gemeente Den Haag is de afgelopen jaren gewerkt aan bewustwording rond duurzaamheid. Langzamerhand krijgt duurzaamheid ook een vaste plek in het reguliere werk. Dit leidt tot mooie resultaten. Via Maatschappelijk Verantwoord Inkopen weegt duurzaamheid mee bij grote aanbestedingen. Ook bundelen we onze inkoopkracht met bijvoorbeeld het Rijk. Daarmee stimuleren we de markt om duurzamere producten en diensten aan te bieden. De gemeente neemt duurzaamheid op in de algemene subsidieverordening. In de jaarlijkse rapportage verbonden partijen wordt een openboekenonderzoek naar duurzaamheid van de Haagse deelnemingen voortaan als vast onderdeel opgenomen. Verder gaat het gemeentelijk wagenpark stap voor stap over op elektrisch vervoer.

De ambities van het stadsbestuur zijn terug te zien in concreet beleid van de gemeente, zoals het grondbeleid, stedelijk beheer, economisch beleid en mobiliteitsbeleid.<sup>1</sup>

Daarnaast heeft de gemeente een belangrijke duurzame uitdaging bij de verdere groei van de stad. Een goed ontworpen, aantrekkelijke en toekomstbestendige leefomgeving is daarvoor cruciaal. Dat vraagt onder andere om gebouwen van herbruikbare duurzame materialen, die aangesloten zijn op schone energie, waarbij nagedacht is over afval en hergebruik, een aantrekkelijke en klimaatbestendige woon- en leefomgeving, nieuwe mobiliteitssoplossingen en een (technisch) slim ingerichte buitenruimte.

Bij het verdichten, vergroenen en verduurzamen van de schaarse ruimte in de stad vragen we de markt om concrete oplossingen. Hierbij gebruiken we de concurrentiekracht van de markt en sturen we naast prijs op

<sup>1</sup> Door de uitvoering van de motie 'Breng in raadsvoorstellen het effect van milieu en klimaat in beeld' (RIS 295471) worden de afwegingen zichtbaar, ook in collegebesluiten.

kwaliteit en duurzaamheid. Zo krijgen we de beste verhouding tussen kwaliteit, creativiteit en prijs. Naast energietransitie stimuleren we zo andere duurzame ontwikkelingen (zoals circulair, klimaatbesteding en natuurinclusief bouwen). Hiervoor sluiten we aan bij instrumenten die de markt zelf ontwikkelde (zoals GPR en BREEAM), maar ook bij het concept-puntensysteem voor natuurinclusief bouwen (NIB) van de gemeente zelf. Onze eigen gunningscriteria en eisen passen bij deze nota<sup>2</sup> en worden gebruikt bij ontwikkelcompetities en vastgelegd in contracten. We trekken op met andere (G4-) gemeenten om van elkaar te leren hoe de beste resultaten te behalen zijn. Duurzaamheid wordt waar relevant als criterium meegenomen bij het verlenen van vergunningen. Voor duurzame maatregelen rekent de gemeente geen leges meer.

Verdichting in onze stad hoeft niet ten koste te gaan van verduurzamen en vergroenen. Door duurzaam bouwen te combineren met gebiedsontwikkeling ontstaan bijvoorbeeld op de Binckhorst nu al nieuwe oplossingen: schone energie en mobiliteit niet op meer op basis van bezit, maar *'as a service'*, waarbij je alleen betaalt voor het gebruik ervan. We gebruiken de Crisis- en herstelwet nu al op de Binckhorst en op het Erasmusveld om te werken aan proefprojecten voor het gebruik van schone energie en het lokale hergebruik van regenwater.

Bij gebiedsontwikkelingen hebben we aandacht voor de duurzame eisen van energie, grondstoffen, mobiliteit en de kwaliteit van de leefomgeving in de plannen. Zo houden we rekening met de ruimte (boven en onder de grond) die nodig is voor schone energie. Ook bereiden we ons voor op de nieuwe Omgevingswet. Een wet die heel veel wetten op het gebied van ruimtelijke ordening bundelt en o.a. de betrokkenheid van bewoners bij ruimtelijke ordening regelt.

Duurzaamheid is opgenomen in de Agenda Groen (2016), de Agenda Ruimte voor de Stad (2016), het Gemeentelijke Rioleringsplan (2015). Het beleid voor de buitenruimte (zoals Kadernota en Handboek Openbare Ruimte) volgt deze collegeperiode. In de nota Haagse Hoogbouw: Eycline & Skyline is de ambitie opgenomen om volgens het meetinstrument 'GPR Gebouw' minimaal een 8 te scoren op de thema's milieu, gezondheid, gebruikskwaliteit en toekomstwaarde. Voor energie geldt bij de GPR een score van 9. In de BREEAM-NL methodiek moeten op gebouw- en gebiedsniveau minimaal 4 sterren worden behaald.

<sup>2</sup> RIS299397

## Economie en nieuwe banen

Duurzaamheid en de energietransitie bieden kansen voor Haagse ondernemers en bedrijven. De investeringen creëren werkgelegenheid voor lokale bedrijven die de werkzaamheden uitvoeren. En ze bieden kansen voor nieuwe, duurzame en circulaire verdienmodellen. Nieuwe kennis en kunde leveren innovaties op. Startups ontwikkelen voortdurend nieuwe, duurzame technieken en producten. Duurzaamheid en de omslag naar schone energie spelen wereldwijd. Voor een internationale stad als Den Haag is dit dus een kans om internationale organisaties en bedrijven aan te trekken. Met de al aanwezige grote bedrijven werkt de gemeente samen. Daarnaast willen we een nog betere vestigingsplaats voor startups zijn. Dat geven we vorm in programma's als 'Startup in Residence' en 'Impact Economy'. We helpen jonge bedrijven met professionaliseren en koppelen startups aan grotere bedrijven en organisaties, zodat ze meer gaan samenwerken. Tegelijk horen we van hen tegen welke tegengestelde hindernissen in reguleringen en wetgeving zij aanlopen. We helpen hen daarmee om ruimte voor nieuwe experimenten te maken. Goede voorbeelden hiervan zijn al te vinden in Scheveningen Haven, Proeftuin op de Noordzee, proefboerderij Scheveningen (zeewier), Oceans of Energy (drijvende zonnepanelen) en de proeftuin Haagse Vernieuwers. Op de TU Delft helpt het programma VPdelta studenten om met nieuwe ontwikkelingen als startup de markt op te gaan. We zetten in op samenwerking met de universiteiten van Leiden, Delft en Rotterdam en de Haagse Hogeschool. De Haagse ondernemersagenda richt zich op het toekomstbestendig maken van ondernemen. Daarbij zijn energiebesparing en grondstoffengebruik belangrijke thema's.

## Leeswijzer

Deze nota is opgebouwd uit vier kernthema's: energie, leefomgeving, mobiliteit en grondstoffen. Elk hoofdstuk begint met een korte blik in de toekomst: we kijken 20 jaar vooruit. Deze ambitie wordt vervolgens telkens vertaald in keuzes en concrete maatregelen: onze Werkagenda voor de komende vier jaar.





# Energie

## Schone energie

Onze ambitie is een gezonde, schone en leefbare stad, die klaar is voor de toekomst. Den Haag geeft daarom actief invulling aan het klimaatakkoord van Parijs. Dat doen we op z'n Haags, van onderop en met de netwerk- en energiebedrijven. Deze periode zetten we betekenisvolle en concrete stappen naar het doel van een klimaatneutrale stad in 2030. Met bewoners en ondernemers werkt de gemeente aan schone en betaalbare energie voor iedereen en aan het besparen van energie.

Nederland betaalt nu per jaar ruim 40 miljard euro om fossiele brandstoffen uit het buitenland in te kopen. Dit geld gaat vaak naar landen zoals Rusland, Noorwegen, Saoedi-Arabië en Nigeria. De omslag naar schone energie helpt ons om meer van dit geld straks in eigen land uit te geven. Zo zorgt deze omslag voor meer kansen voor ondernemers en werk in de stad.

Het kabinet heeft vier belangrijke besluiten op energieterrein genomen: de wettelijke plicht om nieuwe woningen op aardgas aan te sluiten is geschrapt en de winning van aardgas in Groningen stopt uiterlijk in 2030. Daarnaast is het opwekken van elektriciteit met steenkool vanaf 2030 in Nederland verboden. Ook worden nieuwe auto's vanaf 2030 geheel emissieloos. Wat betekent dit voor Den Haag? Dat we voortaan elk nieuw gebouw klimaatneutraal willen opleveren: dus zonder aardgas. Bij grote renovaties op grote schaal wordt aardgasvrij het uitgangspunt.

## Opgave: minder verbruik, meer schoon

Voor de verwarming van gebouwen is Den Haag nu bijna volledig afhankelijk van aardgas. Met de energietransitie verandert het

## Over 20 jaar...

...wordt energie overal opgewekt en opgeslagen. Want overal zit energie in. Energie is net zo vanzelfsprekend als water. We verwarmen en koelen, communiceren, bewegen en verlichten en dat doen we allemaal uit een vaste maandelijkse energiebundel. Omdat we energie overal opslaan en naar behoefte inzetten, betalen we alleen nog voor de dienstverlening: *energy as a service*. Lessen over energie krijg je bij natuurkunde, maar ook bij maatschappijleer: het is onderdeel van de manier waarop onze samenleving is ingericht en functioneert. Dankzij *blockchain* communiceren apparaten met elkaar en houden het energiesysteem zelfstandig in balans. Slimme sensoren houden het energieverbruik en de levensduur van de apparaten continu in de gaten. Voor onze dagelijkse dingen - boodschappen, werk en sociale contacten – maken we volop gebruik van het internet.

energiesysteem van de stad volledig. Onze opgave is dus om nieuwe bronnen, netwerken en opslagmogelijkheden van schone energie te ontwikkelen en om gebouwen te isoleren. De komende vier jaar besparen we als stad op het gebruik van energie en maken we het aanbod van energie duurzamer. We sturen aan op het ontwikkelen van nieuwe bronnen van schone energie. Onze ambitie is om in deze periode 25.000 tot 30.000 bestaande woningen van duurzame energie te voorzien of ze hierop voor te bereiden, zodat ze klaar zijn om aangesloten te worden op schone energie. De gemeente houdt de mate van isoëtie in de gaten aan de hand van de energielabels. Welk niveau nodig is hangt af van de energiebron. Een wijk die overgaat op elektriciteit vraagt om woningen

met energielabel B of hoger; terwijl in wijken met een warmtenet een energielabel C of D al voldoende is voor de aansluiting.

Samen met bewoners, woningcorporaties, energiebedrijven, netbeheerders, installateurs, onderwijsinstellingen en andere partijen werken we aan een haalbare en betaalbare transitie. Keuzevrijheid en flexibiliteit zijn daarbij belangrijk, maar er zal voor iedereen iets veranderen.

### De rol van de gemeente

De gemeente heeft binnen de energietransitie verschillende rollen.

- **Faciliteren:** Er zijn veel initiatieven die starten vanuit bewoners; bedrijven of instellingen in de stad. Daar waar nodig faciliteren we deze initiatieven.
- **Verbinden:** We brengen partijen bij elkaar om sneller en betere resultaten te halen.
- **Regisseren:** Waar nodig nemen we het voortouw en zorgen we voor een gezamenlijke aanpak.
- **Ondersteuning:** Soms is een actieve ondersteuning vanuit de gemeente noodzakelijk. Financiële steun kan subsidie zijn, een gezamenlijke inkoopactie of het vergoeden van onrendabele toppen.
- **Regels opstellen:** waar het nodig is stellen we regels op en verlenen we vergunningen.

De rol van de gemeente kan veranderen. Zo kan de gemeente eerst een regierol hebben terwijl na verloop van tijd wordt overgestapt naar een faciliterende rol.

### Haagse koplopers!

We zijn we trots op alle innovatieve voorbeelden, projecten en de inzet en ideeën van bewoners om hun wijk duurzamer en groener te maken. Er zijn tot nu toe 160 duurzame wijkinitiatieven in Den Haag.

In Den Haag Zuidwest wordt hard gewerkt aan de eerste Nederlandse bron van aardwarmte in een stad. Daarnaast zijn twee van de duurzaamste gebouwen van Nederland in onze stad te vinden: De Monarch in het Beatrixkwartier en Extra Verde in Ypenburg. In Den Haag zijn nu al 80 installaties voor warmte- en koudeopslag en eind 2017 lagen er ruim 80.000 zonnepanelen. Ook hebben we een centrale die warmte uit zeewater haalt in de stad en een zwembad met zonneboilers als energiebron. De aardgasvrije wijk Vlamloos Spoorwijk en bewonersinitiatieven De Waterspin en De Groene Mient zijn projecten waar Den Haag trots op mag zijn.

Gemeente en schoolbesturen hebben samen afgesproken om schoolgebouwen energieneutraal te maken. Nieuwe schoolgebouwen worden (met een toeslag van de gemeente) nu al bijna energieneutraal gebouwd. Voor bestaande schoolgebouwen betaalt de gemeente mee aan energiebesparing. Scholen besteden ondertussen in hun onderwijs aandacht aan duurzaamheid: basisschool de Paradijsvogel, het Maerlant Lyceum en de International School of The Hague dragen zelfs het keurmerk Eco-Schools.

## Aanpak: besparen, opwekken en samenwerken

Deze collegeperiode zetten we flinke stappen naar een klimaatneutraal Den Haag in 2030. Dat kunnen we alleen samen met betrokken mensen, bedrijven en organisaties doen. De gemeente neemt initiatief, ondersteunt, verbindt en regisseert. Bij de omslag naar schone energie is draagvlak cruciaal, zeker als in grotere groepen besluiten nodig zijn, zoals bij VvE's, op bedrijventerreinen en met huurders van woningcorporaties.

## Besparen op energiegebruik

Slecht geïsoleerde woningen zijn vaak niet zo comfortabel. Bovendien kost slechte isolatie meer energie en dus meer geld. Daarom gaan we in de stad flink aan de slag met energiebesparing. Goede isolatie maakt woningen en andere gebouwen comfortabeler en vermindert het gebruik van energie. Bovendien kunnen we energie-installaties vaak beter of efficiënter gebruiken.

De gemeente helpt iedereen die met energiebesparing aan de slag wil: Verenigingen van Eigenaren (VvE's), woningcorporaties, bedrijven, het MKB, huiseigenaren, particuliere verhuurders en huurders. Wanneer particulieren een vergunning aanvragen voor kleine verbouwingen, geven we advies over isolatie. Andersom wordt de indiener van een vergunningaanvraag gevraagd om ook de duurzaamheidwinst te benoemen. We richten ons daarbij op de logische momenten om te investeren. Denk aan een geplande verbouwing, een verhuizing of de aanschaf van een nieuwe keuken of Cv-ketel, geluids- en asbestsaneringen, of als de samenstelling van een gezin verandert. Elke renovatie moet een woning (stap voor stap) duurzamer en energiezuiniger maken. Daarbij hebben we speciale aandacht voor mensen met een kleine beurs en mensen die niet uit zichzelf de weg naar besparingen weten te vinden. De groepen die het meest te winnen hebben bij een lagere energierekening, bereiken we onder meer met budgetcoaches, energiebespaarboxen en cursussen over energiebesparing.

We zetten in op energiebesparing via (ver)bouw en efficiënter gebruik van de installaties. We voorkomen dat extra isolatie vocht en schimmelproblemen veroorzaakt. Gezonde ventilatie en de juiste bouwkundige oplossingen kunnen deze problemen voorkomen.

Ook bedrijven, scholen en sportaccommodaties wijzen we op subsidie- en financieringsmogelijkheden. We helpen waar nodig bij het aanvragen ervan. Voor het vinden van de beste energieoplossing kunnen kleine bedrijven gebruikmaken van energiescans. Grotere bedrijven zijn op basis van de Wet Milieubeheer verplicht om energiebesparende maatregelen te nemen die binnen vijf jaar terugverdiend kunnen worden. Daarover hebben ze vanaf 2019 ook een rapportageplicht. Met de bedrijven op bedrijventerreinen gaat de gemeente in overleg zodat er maatregelen worden getroffen. Daarnaast werken we aan het verduurzamen van ons eigen en ons verhuurd vastgoed. Daarmee geven we het goede voorbeeld en stimuleren we de markt.

## Schone energiebronnen

Voor de omslag naar schone energie is een ontwerp voor de hoofdstructuur van een duurzaam energiesysteem voor de hele stad in de maak. Den Haag heeft op dit moment de volgende mogelijkheden:

- Collectieve warmteoplossingen op lage temperatuur, zoals aquathermie. Dit is warmte en/of koude uit riool-, afval-, drink- en oppervlaktewater en uit bodemwarmte.
- Individuele oplossingen op basis van elektriciteit met een warmtepomp, infraroodpanelen of een warmte- en koudeopslag systeem.
- Op grotere schaal benutten van zonne-energie op daken.
- Collectieve oplossingen op 'midden' (50°C) en 'hoge' temperatuur (70°C - 100°C) zoals stadsverwarming met restwarmte of geothermische warmte van onder de stad.

Samen met de regio wordt in de Regionale Energiestrategie (RES) onderzocht hoe we samen de energietransitie effectiever, efficiënter kunnen en zo een robuuster energiesysteem te ontwikkelen. Duurzame

energiebronnen kiezen we zo dat ze zo min mogelijk negatieve effecten hebben op natuur, het milieu en de dieren.

Den Haag is ook een stad vol daken. Als we al die ruimte samen benutten met zonnepanelen, zonneboilers of groene beplanting, heeft dat een enorm effect op de omslag naar schone energie en op de toenemende hitte in de stad. Bewoners en bedrijven krijgen hulp op maat, zodat hun dak ingezet wordt voor zonne-energie en/of het tegengaan van klimaateffecten. We brengen vraag en aanbod van daken bij elkaar en helpen om gezamenlijk in te kunnen kopen. Naast 'groen' ook witte daken: witte dakbedekking weerkaatst de warmte van de zon. Dat houdt het dak en het gebouw eronder koeler. Op die manier wordt energie bespaard en gaat het dak langer mee. Met een koeler, licht dak blijft de warmte minder lang hangen en dat is weer een goed middel tegen toenemende hitte in een drukke stad.

Bij het bepalen van de beste energiebron houden we goed rekening met de karakteristieken van de gebouwen in de wijk; de locatie van de energiebronnen; het aanbod van de verschillende energiebronnen en de benodigde investeringen.

Voor nieuwe energiebronnen is een netwerk van transport en distributie nodig. Ons uitgangspunt is dat de aanleg ervan zoveel mogelijk aansluit op de momenten waarop woningcorporaties panden renoveren, de gemeente onderhoud plant voor het rioleringsstelsel of Stedin haar leidingen gaat vervangen. Zo ondervinden bewoners en bedrijven zo min mogelijk hinder. Bovendien is het zo goedkoper.

De energieopslag en het goed reguleren van de vraag naar energie bepalen samen het energiesysteem. Voor warmteopslag komen warmte-koude-opslag en ecovat in aanmerking. een soortgelijk systeem voor warmte-opslag. Voor de opslag van elektriciteit bieden grote batterijen (zoals die bij het ADO-stadion) en bijvoorbeeld elektrische auto's mogelijkheden. Netbeheerders hebben hierin een grote rol; zij zorgen

voor een betrouwbare energievoorziening die de balans houdt tussen vraag en aanbod.

### Financiering

De huidige Haagse energievoorziening kost 740 miljoen per jaar aan verbruik en onderhoud. In het scenario van de backcastingsstudie dat uitgaat van zoveel mogelijk lokale schone bronnen, aangevuld met restwarmte, zijn de kosten 930 miljoen euro<sup>3</sup>. De stad zal de gevolgen van een stijgende zeespiegel, meer en heviger regenbuien en langere periodes van hitte en droogte moeten opvangen. Het faciliteren van een schone energievoorziening is dus belangrijk. Om deze investeringen mogelijk te maken, richt de gemeente een duurzaamheidsfonds op, waarin we 30 procent van de opbrengst van de verkoop van Eneco-aandelen steken. Dit fonds is grotendeels revolving: dat betekent dat leningen uit het fonds afgelost worden, waarmee weer nieuw kapitaal beschikbaar komt voor investeringen. Een deel van de middelen wordt ingezet voor het afdekken van zogenaamde onrendabele toppen van initiatieven uit de stad en gemeente.

De omslag naar schone energie is daarnaast ook op andere manieren te financieren:

- Verduurzaming en opwekking van schone energie door (energie)bedrijven en particulieren: dit kan via (duurzaamheids)leningen of met de inzet van eigen vermogen.
- Subsidies van provincie, Rijk en Europa. De gemeente kan van de regelingen gebruikmaken en in de rol van makelaar woningeigenaren en ondernemers naar subsidieregelingen verwijzen.
- Fondsen voor leningen tegen gunstige condities. Waar de markt deze fondsen nog niet voldoende aanbiedt, pakt de gemeente Den Haag dit zo mogelijk op. Voorbeelden zijn het Energiefonds Den Haag (ED) en het VvE Duurzaamheidsfonds. Ook verwijst de gemeente naar de nationale fondsen.

---

<sup>3</sup> backcasting-studie 2018

- De gemeente gaat gezamenlijke inkoop door bewoners, organisaties en bedrijven(terreinen) stimuleren en regisseren. Bovenstaande mogelijkheden kunnen worden aangevuld met prijsvragen of subsidies.

Investerings van particulieren in verduurzaming zal de gemeente niet beboeten, maar stimuleren. Hiervoor zullen we onderzoeken welke gemeentelijke (belasting)instrumenten kunnen worden ingezet. Een vorm die de gemeente al gebruikt is het stimuleren van duurzaam bouwen via een (subsidie)korting op de gemeentelijke leges voor een bouwvergunning. We sluiten aan bij landelijke ontwikkelingen en onderzoeken wat toepasbaar is in Den Haag.

Daarnaast streven we ernaar dat de omslag naar schone energie geen hogere woonlasten oplevert. De gemeente heeft hier maar beperkt invloed. We kunnen de kosten van de verduurzaming natuurlijk niet vooral neerleggen bij de laagste inkomens. Dat is niet alleen onrechtvaardig, maar op die manier zal er ook niets van de omslag terechtkomen. In gesprek met het Rijk zet de gemeente hier dan ook heel sterk op in.

We blijven de aandacht van het Rijk vragen voor voldoende financiële ruimte en andere mogelijkheden om de omslag naar schone energie voor woningcorporaties en particulieren betaalbaar te houden. Samen met banken en andere financiers kijken we naar de financiering van concrete projecten. Het InnovationQuarter dat werkt aan de economische ontwikkeling van de regio en het ED-fonds worden hiervoor ingezet.

### Aanpak per wijk

Het Rijk wil uiterlijk in 2021 van alle gemeenten een planning voor de omslag naar schone energie. In Den Haag beginnen we met zogenaamde Groene Energie Wijken. Daar gaan we een aantal dingen doen:

- wijkenergieplannen opstellen, samen met bewoners, woningcorporaties, energiemaatschappijen en andere partijen met een belang. In deze plannen staat welke toekomstige

energievoorziening voor de wijk beschikbaar is hoe we de overstap gaan maken;

- bewoners ondersteunen bij het verduurzamen van hun woning;
- panden klaar (laten) maken voor aansluiting op een schone energiebron;
- panden (laten) aansluiten op schone energie.
- Nieuwe technische kennis en kunde op het gebied van energie en installaties uittesten, om er als stad van te leren.

Daarbij grijpen we de omslag naar schone energie om ook de leefbaarheid en sociale samenhang van de wijk te verbeteren. Woningen in slechte(re) staat zijn het eerst aan de beurt. De gemeente werkt samen woningcorporaties, huurders(organisaties), bewonersinitiatieven, VvE's en bedrijven. We ondersteunen hen bij de dingen die ze zelf kunnen doen. Bewoners worden tijdig betrokken bij de veranderingen in hun wijk. Daarbij is duidelijk voor bewoners wat ze van de gemeente kunnen verwachten, de keuzes die ze zelf kunnen maken en, waar mogelijk, welke investeringen en financiële mogelijkheden er zijn om de omslag naar schone energie te maken.

Als gemeente gaan we vraag en aanbod van schone energie bij elkaar brengen. We denken bijvoorbeeld aan pakketten voor woningverduurzaming en ondersteuning bij de uitvoering. Daarbij laten we ook zien welke mogelijkheden er zijn voor de financiering van deze pakketten.

### Kansen voor werk en onderwijs

Schone energie creëert veel nieuwe banen. Daarom leggen we steeds verbinding met de plannen voor werk en scholing. Bedrijven uit de energie- en installatiebranche stimuleren we om kansen te bieden aan mensen in de stad die op zoek zijn naar een baan.

Samen met de Haagse Hogeschool en andere kennisinstututen kijken we naar technische innovaties die praktisch toepasbaar zijn en ontwikkelen en delen we nieuwe ideeën. In de Groene Energie Wijken passen we deze kennis en inzichten gelijk toe.

Tot slot is de overgang naar een duurzame stad met schone energie een opgave voor de lange termijn. Ook onze kinderen en kleinkinderen krijgen er mee te maken. We bieden daarom alle Haagse basis- en middelbare scholen een leeraanbod aan over duurzaamheid en de energietransitie.

## Werkagenda 2019 - 2022

In deze actielijst staan de belangrijkste projecten van de gemeente voor de komende periode benoemd. Concrete (deel)projecten en acties worden uitgewerkt en bij de jaarlijkse begroting en programmabrief aangeboden.

### Nieuwe energie

- De gemeente neemt de regie bij het opstellen van het stedelijke plan voor de hoofdinfrastructuur energie.
- De realisatie van de energiebronnen en bijhorende infrastructuur ligt bij externe partijen.
- De eerste Haagse geothermiecentrale (HAL) start zodra het Rijk alle vergunningen heeft verstrekt. Deze levert warmte aan 1.200 woningen. In een later stadium breidt de warmtelevering uit naar 4.000 woningen in Den Haag Zuidwest.
- Zodra de eerste bron aan de Leyweg (HAL) zonder (technische) problemen werkt, een businesscase kent en ook bewezen veilig is, worden plannen gemaakt en locaties gevonden om deze collegeperiode nog tenminste drie geothermiebronnen te realiseren.
- Er start minstens één nieuw project met aquathermie (warmte uit water op lage temperatuur) en één project met zonthermie.
- Samen met Eneco maken we een uitvoeringsplan voor een nieuwe leiding voor restwarmte (de Leiding door het Midden).
- We starten de voorbereidingen van nieuwe projecten voor warmteopslag, zoals collectieve WKO's, en andere grote systemen, zoals Ecovat.

### Besparen en opwekken

- Mensen met de kleinste beurs krijgen energiebespaarboxen en hulp bij het installeren ervan.
- Met woningbouwcorporaties maken we harde afspraken over het verduurzamen van hun woningen.
- We starten met het project duurzame daken. De ambitie is: ieder geschikt dak heeft zonnepanelen, zonneboilers, is groen of anders wit.
- We ondersteunen en adviseren inwoners, eigenaren van gebouwen, VvE's en bedrijven hoe minder energie te gebruiken. We organiseren acties in winkelstraten om energiebesparende maatregelen te nemen. We bieden inzicht in energieverbruik en verduurzamingsmaatregelen, bijvoorbeeld via scans. Ook laat de gemeente gezamenlijke inkoopacties organiseren
- We realiseren zonnecarports op geschikte parkeerterreinen zoals bijvoorbeeld bij de Rotterdamse Baan. Dit zijn overkappingen met zonnepanelen erop.
- Wie geluidsisolatie toepast met subsidie van het Rijk, krijgt advies via ons om de woning ook te isoleren voor energiebesparing.
- Bij gebiedsontwikkeling kijkt de gemeente altijd naar een slimme combinatie van vraag en aanbod van warmte en energie: de restwarmte van bijvoorbeeld datacentra of koelhuizen wordt gekoppeld aan andere gebouwen (woningen, hotels, etc.) De gemeente is regisseur en makelaar voor het aanbod van restwarmte en de warmtevraag.
- We sluiten een samenwerkingsovereenkomst met Stedin om de omslag naar schone energie te versnellen.

### Samenwerken met de stad

- Vóór 2021 ligt er een Energietransitieplan voor de hele stad. Hierin staan energieplannen per wijk, het vernieuwde energiesysteem voor de stad, de financiering en een routekaart voor de omslag naar schone energie.
- Tien Groene Energie Wijken lopen voorop. Dit zijn: Mariahoeve, Den Haag Zuidwest, Binckhorst/CID, Koningsplein en omgeving,

Vruchtenbuurt, Molenwijk/Noordpolderbuurt en Moerwijk-Oost, Vogelwijk, Ypenburg, en Statenkwartier/Scheveningen. De ambitie is dat deze wijken binnen tien jaar van schone energie voorzien zijn.

- Er worden collectieve projecten gestart om steeds groepen van 50-100 woningen klaar te maken voor de omslag naar schone energie.
- In Bouwlust-Vrederust krijgen ruim 800 woningen schone energie met subsidie uit het project Aardgasvrije Wijken van het ministerie van Binnenlandse Zaken.
- We starten in Bouwlust/Vrederust met Natuur- en milieueducatie gericht op de omslag naar schone energie.
- We ondersteunen initiatieven van wijkbewoners die zelf aan de slag zijn of willen met schone energie.
- Eigenaren van bedrijventerreinen ondersteunen we met expertise bij het maken en uitvoeren van energieplannen of met acties om die energie besparen en/of gebouwen verder verduurzamen.
- Met grote Haagse bedrijven maken we afspraken over hun rol bij verduurzaming. Dat zijn afspraken over hun eigen overstap naar schone energie, over besparing, maar ook over het gebruik van hun kennis en ondersteuning bij projecten in de wijken.
- Alle Haagse scholen verduurzamen hun panden. Dit blijven we ondersteunen met informatie, met een toeslag voor bijna energie neutrale nieuwe schoolgebouwen en met een subsidieregeling voor energiebesparende maatregelen bij bestaande gebouwen.
- We ondersteunen sportclubs om stappen te zetten naar besparing en naar schone energie. We beginnen daarbij met het verduurzamen van verlichting.
- We stimuleren branches en opleidingsinstituten in de stad om te zorgen voor voldoende goedgeschoolde adviseurs, architecten, aannemers en installateurs.

### Het goede voorbeeld

- We besparen op ons eigen energiegebruik door onze eigen vastgoed beter te isoleren en te verduurzamen.

- Ieder geschikt dak van gemeentelijke panden krijgt zonnepanelen, een groen dak of witte dakbedekking.
- Zodra een nieuwe, duurzame energiebron geschikt is, wordt ons eigen vastgoed hier indien mogelijk op aangesloten.
- In het project EnergieRijk Den Haag werken we samen met Rijk, provincie en private vastgoedeigenaren aan schone energie voor 28 (overheids)gebouwen rond het Centraal Station. Dit project wordt later uitgebreid naar andere gebieden met grote kantoorpanden.
- De gemeente gebruikt schone energie voor haar huisvesting en voorzieningen.
- We richten ons bij het aantrekken van bedrijven en startups in onze stad ook op bedrijven die actief zijn met (de omslag naar) schone energie.

### Het Rijk is een belangrijke partner

Gemeenten hebben de juiste instrumenten nodig voor de energietransitie. De gemeente Den Haag dringt, samen met de VNG en de G4, bij het Rijk aan op:

- Een wettelijke bevoegdheid voor de gemeente om per wijk te bepalen welke energiebron wordt gebruikt. Zo creëren we draagvlak, omdat de gemeente na onderzoek en overleg de energiebron kan vastleggen. Daarmee weten betrokken bewoners, bedrijven en energieleveranciers tijdig waar ze aan toe zijn;
- Slimme financiering en voldoende financiële ruimte en instrumenten, voor onder meer financiering per gebouw, de kosten van gemeenten en het opvangen van de meest kostbare delen van investeringen (de zgn. 'onrendabele top');
- Een goede afstemming tussen de rollen van de gemeente, de provincie en het Rijk. De RES (Regionale Energiestrategie) kan worden ingezet voor afstemming en inventarisatie van mogelijkheden;
- Een heldere marktordening van de warmtenetten. Dit zorgt voor meer duidelijkheid voor alle betrokken partijen die overschakelen op energie uit warmtenetten.

# Leefomgeving

## Duurzaam ontwikkelen

Iedereen wil prettig leven in Den Haag. Droge voeten. Schone lucht. Weinig veiligheidsrisico's. Voldoende stille plekken en geen extreme hitte en droogte. Wereldwijd verandert het klimaat. Samen met de groei van de stad plaatst dat de gemeente voor extra uitdagingen. Om de leefbaarheid van de stad te behouden en te verbeteren, overlast te beperken en schade aan gezondheid en economie te voorkomen, gaan we onze stad aanpassen. Oplossingen voor onder meer geluidshinder, schonere lucht en klimaatbestendigheid gaan we in het DNA van de stad verweven. Dat is goed voor de gezondheid en het welbevinden van iedereen. Het draagt ook bij aan de economische kansen van de stad. Nu en in de toekomst.

## Opgave: duurzame leefomgeving

Aanpassingen in de stad doen we voor vele jaren. De ingrepen waar we vandaag over nadenken, hebben effect op de leefbaarheid van de stad over 50 jaar verder. In de stedelijke ontwikkeling worden voortdurend veel belangen afgewogen. Korte termijn tegen lange termijn, kleinschalig versus grootschalig enzovoorts. Willen we de bevolkingsgroei kunnen opvangen én bouwen aan die aangename leefstad, dan vraagt dat een maximale inzet op klimaatbestendigheid en het versterken van de milieukwaliteit.

Nieuwe werkvormen en samenwerkingsverbanden zijn hiervoor nodig. Met andere verhoudingen tussen kosten in het heden en baten in de toekomst. Met meer aandacht voor ruimte onder de stad. Met een andere plek in de planvorming voor milieuaspecten, gezondheid, natuurlijk kapitaal en klimaat. Niet alleen toetsend achteraf, maar vooral

## Over 20 jaar...

...is Den Haag nog steeds een geweldige stad om in te wonen, te werken en te bezoeken. Er is een hoogwaardig aanbod van openbare voorzieningen. Ondanks hoogbouw en drukte in en rond het centrum beleef je een gevoel van rust en ruimte. Een groen en blauw natuurnetwerk slingert speels door de openbare ruimte en nodigt uit tot extra bewegen en sporten. Niet alleen over sneltrambanen, langs grachten en over pleinen, maar ook in gevels, over daken en zelfs in gebouwen. Zowel de flora als fauna kent een grote diversiteit. Er zijn zelfs zeldzame soorten waarvan niemand dacht dat ze in de stad konden gedijen. Al dat extra groen en water zorgt er ook voor dat Den Haag de gevolgen van het veranderde klimaat kan opvangen. Extreme buien vullen de dakvijvers en ondergrondse waterbuffers. Dat 'hemelse' water wordt weer ingezet om het verkoelende groen tijdens hete periodes van voldoende water te voorzien. Omdat de kwaliteit van het milieu onderdeel uitmaakt van de omgevingswaarden die Den Haag hanteert, ontstaan zowel in de onder- als bovengrondse ontwikkeling kansen om de stedelijke kwaliteit verder te vergroten. De afwisselende inrichting en alle binnentuinen zorgen voor veel stille plekken. Daar kun je binnen een paar stappen aan de drukte van de stad ontsnappen: met zingende vogels op de achtergrond praat je vrienden bij, of lees je even in een digiboek. De combinatie van dit zeer hoogwaardig stedelijk gebied met op fietsafstand het strand en daartussen prettige woongebieden maakt van Den Haag een fijne woon- en werkstad, ook voor internationale bedrijven en instellingen.



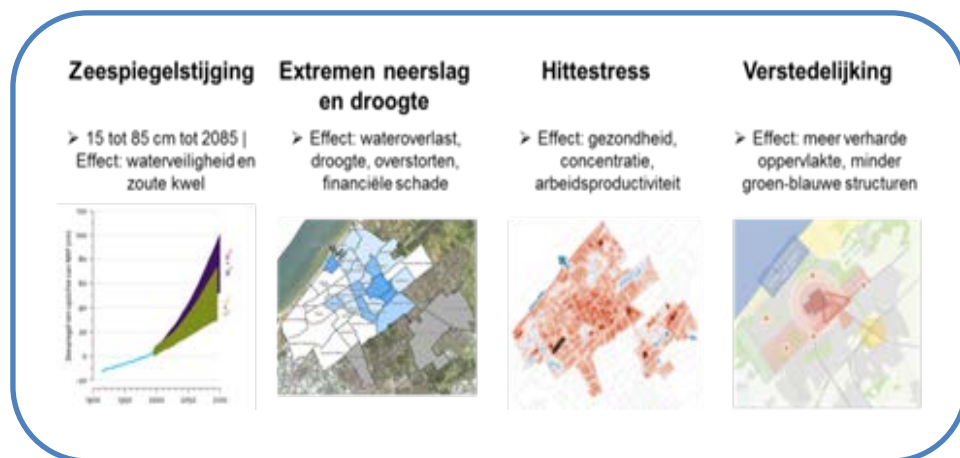
met maatregelen waardoor de stad de klimaatverandering aan kan. We ontwikkelen hiervoor kwaliteitskaders voor de leefomgeving en bedenken oplossingen voor uitdagende situaties. Initiatieven van bewoners zijn hierbij essentieel. Milieukwaliteit is een belangrijk onderdeel van ruimtelijke plannen.

### Aanpak: integraal ontwerp

Om alle kansen voor klimaatbestendigheid te benutten, moeten ze worden verankerd in het denken en doen van bewoners, private partijen, woningbouwcorporaties en andere overheden, zoals de gemeente, het hoogheemraadschap en de Provincie. Om te beginnen zorgen we voor inzicht in de problematiek, integreren we de strategie in alle reguliere werkzaamheden en zorgen we voor de uitvoering.

### Inzichten in wateroverlast en hitte

De afgelopen jaren heeft de TU Delft onderzoek gedaan naar hittestress en het stedelijk hitte-eilandeffect in Den Haag. Naar de effecten van droogte gaan we nader onderzoek doen. De kwetsbaarheid van ons water- en rioleringssysteem bij extreme regenval is onderzocht met het computerprogramma 3Di-waterbeheer. Dat simuleert extreme regenval om knelpunten te berekenen. Zoals in het Nationaal Deltaprogramma is



afgesproken voeren we stresstesten uit voor extreem weer<sup>4</sup>. In 2019 actualiseren we de stresstesten samen met het hoogheemraadschap op basis van de nieuwste inzichten. Daarmee hebben we een gedetailleerd beeld van de knelpunten en kan afgewogen worden welke maatregelen nodig zijn om de stad klimaatbestendiger te maken.

Den Haag werkt samen met andere partijen aan klimaatadaptatie binnen de Citydeal Klimaatadaptatie, de Community of Practice Klimaatadaptatie Zuidelijke Randstad, Resilient Cities (The Rockefeller Foundation) en het Interreg project Nature Smart Cities (EU).

In Den Haag zijn sommige straten en wijken kwetsbaar voor overstromingen. We brengen de gevolgen in kaart van overstromingen voor de kwetsbare infrastructuur en objecten, zoals ziekenhuizen, politiebureaus en hoofdwegen. Zo kunnen we beleid maken en uitvoeren om deze risico's te verminderen. Daarnaast bevorderen we de zelfredzaamheid van de inwoners door hen te wijzen op bestaande voorlichting via internet.<sup>5</sup>

De zeespiegel stijgt. Daarom is het afgelopen decennium fors geïnvesteerd in onze kustversterking. Op dit moment voldoet de zeewering aan de normen. Voor Scheveningen haven wordt verkend of verlegging van de kering op termijn nodig is. We houden onze kennis op peil en blijven aandacht geven aan de veiligheid en de zeewering in Scheveningen. Den Haag sluit hierbij aan op het landelijke Deltaprogramma.

<sup>4</sup> De reeds uitgevoerde stresstesten voor Den Haag zijn te vinden op <https://denhaag.klimaatatlas.net>

<sup>5</sup> Onder andere via [www.ggdleefomgeving.nl/omgeving/hitte-en-gezondheid](http://www.ggdleefomgeving.nl/omgeving/hitte-en-gezondheid) en [www.overstroomik.nl](http://www.overstroomik.nl)

Om te blijven innoveren wordt ingezet op het toepassen van nieuwe technieken en oplossingen. Hiermee kunnen we nieuwe werkwijzen en wegingskaders testen en aanpakken verbeteren. Bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen toetsen we op klimaatbestendigheid. Zo gaan we het stedenbouwkundig ontwerp van Erasmusveld in het 3Di-model toetsen aan extreme neerslag. Dit levert inzicht op voor andere gebieden die we gaan verdichten, zoals rond de drie grote NS-stations. Ook gaan we met de Universiteit Wageningen en Deltares een pilot uitvoeren voor Laakhaven om in kaart te brengen welke maatregelen tegen extreme neerslag en hittestress hier het meest effectief en passend zijn.

### Integrale strategie klimaatbestendigheid

Ons doel is een prettige, klimaatbestendige stad. De benodigde maatregelen laten we zo mogelijk samenvallen met andere fysieke werkzaamheden in de stad, zoals gebiedsontwikkelingen, herinrichtingen en grootschalig onderhoud. Dat beperkt ook de kosten en de overlast in de stad. In bestaande gebieden zetten we vooral in op maatwerk en kleinschalige oplossingen, zoals geveltuintjes, groene pleinen, waterdoorlatende bestrating, groene daken en eigen tuinen. Den Haag wordt hierdoor geleidelijk klimaatbestendig. We vormen nieuwe allianties met burgers en bedrijven in de stad, want een klimaatbestendige stad maak je samen.

Het is belangrijk om de resultaten van de stress-testen te vertalen in een stadsbrede strategie. Op hoofdlijnen worden de strategieën gevolgd zoals genoemd in onderstaande afbeelding. Hierbij wordt afgewogen welke risico's aanvaardbaar zijn, welke kritieke knelpunten op korte termijn worden opgepakt en wat er op de langere termijn nodig is. We gaan gesprekken aan met bewoners, private partijen, woningbouwcorporaties en andere partijen over de risico's om gezamenlijk de ambities te bepalen.

Bij tenders worden na marktconsultatie eisen voor klimaatbestendige bouw en inrichting van de buitenruimte verder uitgewerkt. Hierdoor ontstaan hoogwaardige ontwerpen, waarin bijvoorbeeld de groene ruimtes doorlopen van de buitenruimte in de stad naar collectieve ruimtes in of op gebouwen. Of er ontstaan ontwerpen waarin op of onder gebouwen/buitenruimte berging is toegevoegd voor het opvangen en afvoeren van regenbuien.

De eisen zullen worden toegepast bij de vernieuwing en het grootschalig onderhoud van de buitenruimte en bij projecten van nieuwbouw en herstructurering. Op 4 oktober 2018 is op initiatief van de Provincie Zuid-Holland het Convenant Klimaatbestendig Bouwen gesloten om te komen tot algemene uitgangspunten en richtlijnen. Ruim veertig partijen, waaronder gemeenten, bouwbedrijven, waterschappen, maatschappelijke organisaties en projectontwikkelaars, werken zo samen aan bebouwing die beter bestand is tegen weersextremen. Deze Zuid-Hollandse coalitie wil nieuwe ontwerpprincipes en standaarden ontwikkelen, innovaties stimuleren en meer proeflocaties mogelijk maken. Dit pakken we als gemeente actief op door klimaatbestendigheid onderdeel te maken van onze aanbestedingen in de openbare ruimte.

### Groene stad

Den Haag wil een aantrekkelijke stad blijven; daarvoor is het groen een belangrijke kwaliteit. Onze ambitie is om het Haagse groen kwalitatief verder te ontwikkelen, met ruimte voor verandering en initiatief van derden, zodat groen toekomstbestendig wordt bij gebiedsontwikkeling.

Zeespiegelstijging	Extremen neerslag en droogte	Hittestress	Verstedelijking
Strategie: meegroeien + koppelen, bijv. kustversterking Scheveningen, Zandmotor	Strategie: Vasthouden, Bergen en Afvoeren   3Di waterbeheer   watertoets   privé en openbare ruimte	Strategie: stadsklimaat in kaart brengen   meekoppelen groen-blauwe structuren	Strategie: verdichten, vergroenen, verduurzamen
			

Groen kapitaal is de basis van een hoge leefkwaliteit. Het Haagse groen heeft ecologische, maatschappelijke en economische waarde. Of zoals het in de agenda Groen voor de Stad is verwoord: "Groen is van invloed op veel aspecten van het stedelijk leven. Het levert een belangrijke bijdrage aan onze gezondheid, het verbetert de leefbaarheid, laat vastgoedwaarden stijgen en kan bijdragen aan de oplossing van klimaatproblemen." Groenbeleid gaat niet alleen over verfraaiing en verpozing, het is een essentiële voorwaarde voor vitaal en duurzaam stedelijk leven.

Naast grondgebonden groen zal ook aandacht besteed worden aan gebouwgebonden groen. Met name in de intensiveringsgebieden zal groen in, op en aan gebouwen een belangrijk middel zijn om bij te dragen aan de verschillende functies van groen in de stad, zoals de ontwikkeling van natuurwaarden, het dienen van klimaatdoelen en het bieden van plekken voor rust en ontspanning.



### **Blauwe stad**

De gemeente werkt samen met het Hoogheemraadschap van Delfland aan een betere waterkwaliteit in de stad. Water is een belangrijke drager van ecologische kwaliteit en het vormt in de stad vaak een logische verbinding als een blauwgroen lint. Een netwerk van sloten, beekjes en andere waterwegen is een belangrijke doelstelling. Door het nieuwe landschapspark in Madestein kan de stad aan de zuidzijde via het Westland ecologisch worden verbonden aan het groene Midden-Delfland.

### **Milieu in balans**

De belangrijkste uitdaging in de komende jaren is om de stedelijke groei te combineren met een aangename en gezonde leefomgeving voor de inwoners.

Dit gaat vooral om schone lucht, bodemkwaliteit, omgevingsgeluid en externe veiligheid. Milieunormen zijn daarvoor belangrijk, maar niet voldoende. Onder het motto 'kansen benutten en ambities realiseren' willen we meer nadruk leggen op omgevingswaarden die we in de stad belangrijk vinden. Ook zijn er nieuwe ontwikkelingen door het verdichten van de stad en de energietransitie, zoals het winnen van geothermische warmte, wko's en het installeren van buurtbatterijen. Het uitgangspunt is dat we ontwikkelingen in de stad op een verantwoorde wijze mogelijk maken. Hierbij kan een risicoanalyse nodig zijn.

Dit geldt bijvoorbeeld voor de doorvoer van gevaarlijke stoffen en de omgevingsveiligheid. Door de risico's van vervoer, opslag en gebruik van gevaarlijke stoffen - zoals LPG, vuurwerk of hoge-druk-transportleidingen van aardgas - weg te nemen of te beheersen, kan er ruimte vrij komen voor de groei van de stad. We onderzoeken de mogelijkheid om LPG-voorzieningen uit de stad te halen. Bestaande en nieuwe bedrijfsmatige activiteiten met bijvoorbeeld gevaarlijke stoffen worden alleen toegestaan in combinatie met gerichte maatregelen voor risicobeheersing.

Ook bij omgevingsgeluid kiezen we voor een balans tussen levendigheid en rust. Levendigheid hoort bij een grote stad. Op andere plaatsen willen we juist stille plekken creëren. Ook geluid binnen de geluidsnormen kan gezondheidseffecten met zich meebrengen. In het ontwerp en de inrichting van de stad houden we hier in een vroeg stadium rekening mee. Gebiedsontwikkelingen, zoals het Central Innovation District (CID), bieden belangrijke kansen om ervaringen op te doen. Te denken valt aan het terugdringen van transport, het stimuleren van stillere voertuigen (motor- en bandengeluid), het aanpassen van het wegdek en het terugbrengen

van de rijsnelheid. Daar waar na het nemen van deze maatregelen de geluidsdruk nog steeds hoog is, zorgen we voor een geluidsluwe zijde aan de woning zodat in ieder geval rustig slapen mogelijk is.

De Haagse bodem vraagt om nieuwe aandacht. Vroeger ging het vooral om bodemsanering. Verdichting op het maaiveld leidt tot verdichting onder het maaiveld, bijvoorbeeld in de vorm van bodemenergiesystemen, regenwateropvang, ondergrondse infrastructuur en parkeergarages. Een afgewogen gebruik en beheer van de boven- én ondergrond worden steeds belangrijker in een compacte stad. De gemeente is de aangewezen partij om daar regie op te voeren. We werken in de komende periode toe naar een integraal bodem- en ondergrondbeheer. De gemeente voert de laatste bodemsaneringen uit.

### **Schone lucht: voor een gezonde leefomgeving**

De luchtkwaliteit in Den Haag voldoet aan de Europese grenswaarden. Luchtverontreiniging draagt nog steeds bij aan ziekte en sterfte. Een schonere lucht blijft dus een prioriteit. We willen daarom minimaal voldoen aan de advieswaarden van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO). Voor NO<sub>2</sub> zijn die in Den Haag al bereikt. Voor fijnstof nog niet.

De Gezondheidsraad<sup>6</sup> stelt dat dieselloertuigen een belangrijke lokale bron zijn van luchtverontreiniging. Daarnaast zijn landbouw, scheepvaart en industrie belangrijke veroorzakers van de ongezonde lucht. Voor houtstook worden voorlichtingscampagnes gehouden in de zomer (barbecues en vuurkorven) en in de winter (open haarden en houtkachels). We streven ernaar dat zo veel mogelijk schepen in de haven gebruik maken van walstroom.

De luchtkwaliteit blijven we berekenen. Om die berekeningen te ijken aan de werkelijkheid heeft Den Haag de afgelopen jaren de luchtkwaliteit in de stad gemeten. Inmiddels is voldoende informatie verzameld voor de

vertaling van de uitstoot naar het model. We houden een minimaal noodzakelijk meetnet in stand met de meetstations van het RIVM.

## **Werkagenda 2019 – 2022**

Voor de komende periode heeft Den Haag doelen geïdentificeerd waarin we een rol voor de gemeente zien weggelegd. Concrete (deel)projecten en acties worden uitgewerkt en bij de jaarlijkse begroting en programmabrief aangeboden. In deze werkagenda worden de belangrijkste projecten voor de komende periode benoemd.

### **Iedere wijk een plan voor hitte en wateroverlast**

- We gaan de uitkomsten van de stresstesten uit 2019 vertalen in een stadsbrede aanpak om extreme hitte en wateroverlast te beperken.
- We onderzoeken welke infrastructuur zoals tunnels onder spoor en tram, (nood-) generatoren en opslag van museale collecties kwetsbaar is. In overleg met de eigenaren worden passende maatregelen getroffen.
- Er worden meer plekken gecreëerd voor waterberging.
- We verkennen of we op een prominente locatie in de stad een professionele slimme waterton kunnen testen.

### **Natuurinclusief en klimaatbestendig bouwen**

- Er wordt stapsgewijs een puntensysteem voor groen- en natuurinclusief bouwen ingevoerd. Dit puntensysteem wordt opgenomen in tenderdocumenten en gronduitgifteovereenkomsten. Waar mogelijk wordt het onderdeel van de BREEAM-gebiedseisen.
- Met architecten en ontwikkelaars wordt kennis opgebouwd en gedeeld over maatregelen, borging en beheer van groen- en natuurinclusief bouwen.
- Op basis van de ervaringen in regioverband (zoals vastgelegd in het convenant klimaatbestendig bouwen) worden afspraken gemaakt over richtlijnen voor klimaatbestendig bouwen.

<sup>6</sup> Gezondheidsraad (2018) Advies gezondheidswinst door schonere lucht

- Ecologisch beheer wordt de norm. Plantsoenen en parken worden bijvoorbeeld zo veel mogelijk bij-; vlinder- en vogelvriendelijk ingericht en beheerd.
- We realiseren een iconoproject duurzaam bouwen, bijvoorbeeld via een prijsvraag 'duurzaam bouwen'.

### Openbare ruimte wordt klimaatbestendig

- Bij gemeentelijke herinrichting van de openbare ruimte is het uitgangspunt dat we inzetten op 'het regenwater vasthouden en infiltreren op de plek waar het valt'. We werken dit verder uit in de kadernota Openbare Ruimte en het Handboek Openbare Ruimte.
- Bij rioolvervanging, nieuwbouw en gebiedsontwikkelingen wordt afstromend schoon regenwater zoveel mogelijk in het gebied vastgehouden en benut.
- In de openbare ruimte worden meer plekken gecreëerd voor wateropslag, zoals bij speeltuinen en parken.
- We blijven bewoners en private partijen stimuleren om op eigen terrein waterbergende maatregelen te treffen, bijvoorbeeld door het ontsteden van tuinen (Operatie Steenbreek), het vergroenen van daken en schoolpleinen (regeling groenblauwe schoolpleinen).
- We ontwikkelen leeraanbod voor het inzetten van duurzame schoolgebouwen en groen-blauwe schoolpleinen als contextrijke leeromgeving voor onderwijs.
- Vanuit educatief oogpunt worden bij groenblauwe schoolpleinen ook parkeerplaatsen voorzien van waterdoorlatende bestrating.
- In het kader van het Europese klimaatproject 'Nature Smart Cities' wordt onderzocht wat de maatschappelijke waarde van groen in de stad is. Met EU subsidiegeld gaan we een pilot uitvoeren in stadsdeel Laak. Daarbij wordt onderzocht welke maatschappelijke effecten ontstaan door het aanleggen van groen in de wijk.

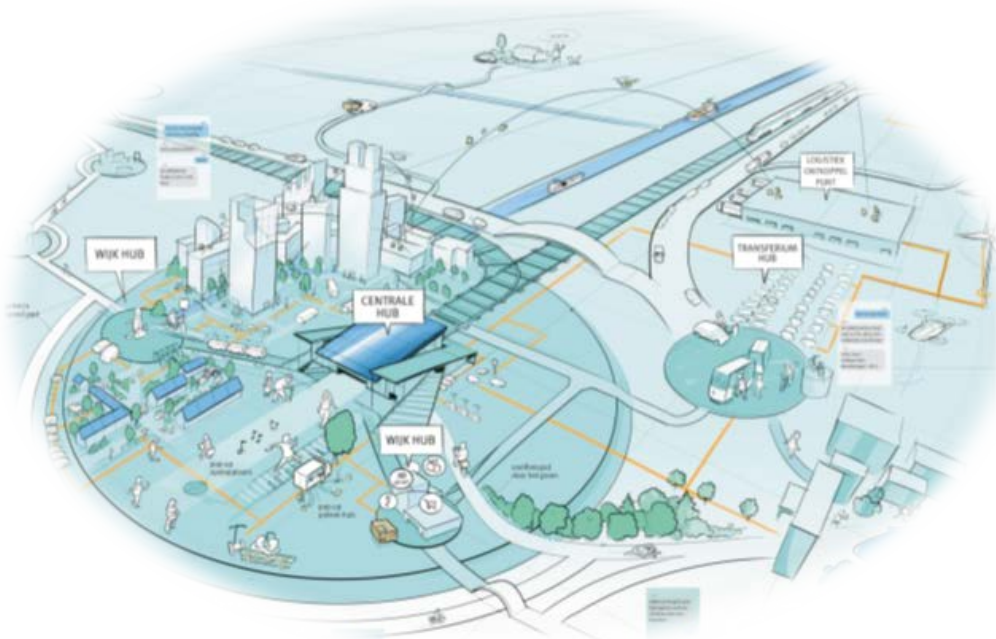
### Schoner en stiller

- In de zomer (barbecues en vuurkorven) en in de winter (open haarden en houtkachels) komen er voorlichtingscampagnes over houtstook.
- We maken in 2019 het wettelijk verplichte Actieplan Omgevingslawaaai. Dat integreren we in het uitvoeringsprogramma van deze Kadernota Duurzaamheid.
- We voeren het in maart 2018 vastgestelde programma voor integraal bodem- en ondergrondbeheer uit.
- We onderzoeken de mogelijkheden voor duurzame energievoorzieningen bij bouwwerkzaamheden waarna deze kunnen worden toegepast in onze opdrachten.
- Ten aanzien van (ver)bouwprojecten van derden onderzoeken we welke middelen we kunnen inzetten, bijvoorbeeld via overleg met particuliere opdrachtgevers

# Mobiliteit

## Schoon en efficiënt

Den Haag is volop in beweging, de stad is in trek. Meer inwoners betekent meer mobiliteit. De manier van verplaatsen verandert. Nieuwe vervoersdiensten, nieuwe vervoermiddelen, betere informatie en andere voorkeuren zorgen voor een andere mobiliteit. Het leefbaar, aantrekkelijk en bereikbaar houden van de stad vraagt om een kritische kijk op het huidige mobiliteitsbeleid. Daarbij speelt ook de opgave om het verkeer niet te laten bijdragen aan de verdere opwarming van de aarde. De groei van de stad vraagt om het benutten van nieuwe kansen en het maken van scherpere keuzes.



## Over 20 jaar...

... is Den Haag een aantrekkelijke, bereikbare stad die uitnodigt tot wandelen en fietsen. De openbare ruimte is daarnaast ingericht voor openbaar vervoer: schone vervoermiddelen die we delen en die zuinig omgaan met de ruimte. In woongebieden zijn de ruimtes voor fiets- en autoparkeren en voor spelen en groen evenwichtiger verdeeld. Gebouwen zijn zo ontworpen, dat ze bewoners en bezoekers uitnodigen om te lopen of te fietsen. Voor het opladen van de fiets of auto zijn er voldoende oplaadpunten. In de stad komen schone en stille (vracht-)auto's, bestelbussen, taxi's en scooters. De bevoorrading van de binnenstad is slim en schoon georganiseerd. Vanuit centrale distributiepunten worden producten met kleinere, schone voertuigen afgeleverd.

In iedere wijk is er op loopafstand een 'mobiliteits-punt'. Afhankelijk van je bestemming stap je daar op de RandstadRail, neem je de deelfiets, of toch een elektrische deelauto. Alles werkt met één mobiliteitsabonnement, waarmee je vanaf je mobiele telefoon reserveert, reist en betaalt.

Als fietser kun je in Den Haag en de omliggende gemeenten eenvoudig de werk-, winkel- en recreatiegebieden bereiken. Het openbaar vervoer is sterk uitgebreid; er is geïnvesteerd in drie snelle lightrail-verbindingen. Daardoor nemen wachttijden af en komen mensen sneller aan op hun bestemming.

## Opgave: naar actief, ruimte-efficiënte vervoer

De ambitie is dat mensen meer lopen, fietsen of reizen met gedeeld vervoer. Dit is schoner en gezond, en legt minder beslag op de openbare ruimte en de bereikbaarheid van Den Haag. Schone voertuigen en het deelgebruik ervan zijn cruciaal voor een gezonde stad met schone lucht.

## Aanpak: de mobiliteitstransitie

Den Haag zet in op het maken van ruimte in de stad met efficiëntere mobiliteitsoplossingen. Dit betekent: het uitbreiden van het openbaar vervoer, het stimuleren van schoon vervoer, het balanceren van de vraag en het aanbod van parkeren, het ruimte geven aan innovaties en experimenten en regionale samenwerking. Er blijft ook ruimte voor ander vervoer (auto's).

### Ruimte maken

Den Haag kiest vooral voor vervoer dat weinig ruimte vraagt, duurzaam en gezond is: lopen, fietsen, lichte elektrische voertuigen (LEV's) en OV. Bij het inrichten van de buitenruimte geven we hieraan prioriteit. Daarbij is extra aandacht voor de mensen met een beperking die ook gebruik willen maken van die vervoersmiddelen. Vooral in het centrum, Scheveningen en de vooroorlogse wijken willen we het voetgangersnetwerk versterken. De gemeente geeft ruim baan aan de fiets. We gaan door met het realiseren van sterfietsroutes en met het realiseren van voldoende fietsenstallingen in de binnenstad, winkelcentra, woonbuurten en bij stations.

### Uitbreiding openbaar vervoer

Openbaar vervoer maakt en houdt de stad bereikbaar. Het succes van de snelle en comfortabele RandstadRail kunnen we uitbouwen met meer snelle en directe verbindingen. Het aantal inwoners groeit en de reisafstanden nemen toe. Dit vraagt een andere opzet van het Haagse openbaar vervoer. Een opzet met regionale verbindingen die meer snelheid, capaciteit en comfort bieden, en die ook meer reizigers trekken. Samen met onze regionale partners zetten we als gemeente in op een

uitbreiding van het regionale OV en betere opstap- en uitstapmogelijkheden. In het kader van de schaa sprong OV wordt geïnvesteerd in 3 sterke dragende OV-Corridors. Ook wordt de inzet van automatisch openbaar vervoer voor de laatste kilometer onderzocht. Daarvoor onderzoeken we hoe het openbaar vervoer van de toekomst zich in Den Haag kan ontwikkelen. Aansluitend op het openbaar vervoer is er een groeiend aantal Park&Ride-terreinen aan de rand van de stad. En er komt meer ruimte voor fietsenstallingen bij stations en OV-haltes in de periode 2020-2030.

### Schoon vervoer

Den Haag zet in op schoon vervoer. Dat doen we als gemeente onder meer door het stimuleren van elektrische voertuigen. Een recente studie van TNO<sup>7</sup> laat zien dat er nog geen goed functionerende markt is voor openbare laadinfrastructuur. De gemeente is daarom opdrachtgever voor het plaatsen van laadpalen in de openbare ruimte. We staan positief tegenover initiatieven om laadinfrastructuur te integreren in straatmeubilair. Uiteraard geven we met ons eigen wagenpark het goede voorbeeld. Zoals met de 25 elektrische Smarts van het ingenieursbureau. Ook hebben we het voornemen om gebruik te maken van elektrische



<sup>7</sup> TNO (2018) Publieke laadinfrastructuur elektrisch vervoer en de rol van MRA-E en G4

deelauto's die ook beschikbaar zijn voor omwonenden.

Elektrische auto's kunnen bijdragen aan een evenwicht tussen vraag en aanbod van stroom en aan een efficiënt gebruik van het stroomnetwerk in de stad. Dit kan bijvoorbeeld door de snelheid en het moment van het laden slim af te stemmen op de beschikbaarheid van duurzame elektriciteit en de capaciteit van het netwerk.

In het openbaar vervoer zijn met Metropoolregio Rotterdam Den Haag (MRDH, concessieverlener aan HTM) afspraken gemaakt dat alle nieuwe bussen vanaf 2025 zero-emissie zijn. De eerste elektrische bussen rijden al. Met marktpartijen wordt samengewerkt om de stadslogistiek schoner te maken en in 2025 alleen nog maar elektrische stadsbevoorrading toe te laten in het centrum. Ook worden mogelijkheden onderzocht met marktpartijen om stadslogistiek efficiënter te maken door het aantal vervoersbewegingen te verminderen met behulp van collectieve pakketbrievbussen, vaste ophaallocaties in de wijk of bezorging op het werk.

Met de taxiondernemers worden vergelijkbare afspraken gemaakt over elektrisch rijden. Door als gemeente alleen elektrische taxi's in te huren en in de regel te kiezen voor elektrisch bevoorrading, stimuleren we de vraag naar schoon vervoer.

Waar mogelijk zet de gemeente, samen met andere overheidspartners, haar inkoopkracht in om bewegingen in de markt op gang te brengen. Ook wil de gemeente het goede voorbeeld geven door het eigen wagenpark te verschonen. Dit wordt stap voor stap elektrisch. Tot 2021 is 70% van het doelgroepenvervoer zero-emissie en we onderzoeken de mogelijkheid om dat na 2023 op 100% te krijgen. Om innovatie te stimuleren zetten we vaker een 'open vraag' uit in de markt in plaats van een vraag naar een kant-en-klare oplossing.

### **Vraag en aanbod parkeren in balans**

In 2018 had 51% van de Haagse huishoudens een of meer auto's. Auto's staan het grootste deel van de tijd stil. Parkeren is een van de grootste ruimtegebruikers in de stad. De groei van de stad vraagt om een andere organisatie van parkeren. Het voorzien in goedkope openbare parkeerterreinen voor bewoners heeft zijn grenzen bereikt. Op straat is geen ruimte voor extra parkeerplaatsen, zonder dat dit direct ten koste gaat van voetgangers, fietsers, groen of terrasjes. De bouw van parkeergarages is door de hoge kosten slechts beperkt mogelijk. Bij nieuwbouw leiden parkeereisen tot hogere bouwkosten.

Het is nodig om de vraag naar en het aanbod van parkeerplaatsen in Den Haag beter in balans te krijgen. We streven naar een aanpak op maat, rekening houdend met de omstandigheden en behoeften per wijk. Daarbij worden alternatieven gestimuleerd, zoals het gebruik van (elektrische-) deelauto's. Door bestaande (in pandige) parkeergelegenheden beter te benutten en door het gebruik van parkeergelegenheden op eigen terrein te stimuleren, verlichten we de druk op de openbare ruimte. De parkeernormen voor nieuwbouw van woonfuncties worden flexibeler en meer gebiedsgericht; binnen het invloedsgebied van de OV-corridors en rond OV-knopen kan een lagere parkeernorm gaan gelden.

### **Meer ruimte voor innovatie en experiment**

Technologische en maatschappelijke ontwikkelingen hebben grote invloed op de stedelijke mobiliteit. Van veel van deze ontwikkelingen weten we niet of ze de nieuwe norm worden. Om daarachter te komen, willen we als gemeente ruimte geven aan innovaties en experimenten. Marktpartijen en inwoners komen met steeds meer initiatieven om de mobiliteit slimmer, schoner en stiller te organiseren. Waar mogelijk dragen we als gemeente bij aan de uitwerking van zulke innovaties en geven we zelf het goede voorbeeld. Zo stimuleren we (elektrische) deelmobiliteit. Ook zetten we in op elektrische deelmobiliteit bij nieuwbouw. Onderzocht wordt of lokaal opgewekte zonnestroom met slimme laadinfrastructuur kan worden opgeslagen in elektrische



deelauto's. Die stroom kunnen de auto's dan op een later moment weer terug leveren aan de woning(en). Ook willen we ruimte bieden aan aanbieders van flexibele mobiliteitsdiensten (Mobility as a Service; MaaS). Daarmee kiezen reizigers geïntegreerde reismogelijkheden via een digitaal platform. In plaats van te investeren in vervoersmiddelen abonneert de consument zich op vervoersoplossingen. Dit zullen combinaties zijn van regulier en vraag gestuurd openbaar vervoer en van privévoertuigen. De digitale infrastructuur speelt hierbij een belangrijke rol.

### Samenwerking en actie

Samenwerking is essentieel om vaart te maken met een transitie naar duurzame mobiliteit. Als gemeente werken we dan ook nauw samen met regionale en landelijke partners: niet alleen binnen de overheid, maar ook met de markt. Daarnaast laten we de inwoners en ondernemers in de stad volop meedenken en meedoen. Onze aanpak beschrijven we als stadsbestuur in de Hoofdlijnenbrief Mobiliteitstransitie. De essentie daarvan is dat we inzetten op een systeemverschuiving op drie gebieden:

1. De ruimte voor infrastructuur in de stad wordt beter benut door voorrang te geven aan ruimte-efficiënte, slimme en veilige mobiliteit;
2. De verschillende vervoersvormen worden meer integraal georganiseerd zodat via digitalisering en "smart" oplossingen het reisgemak en -comfort verhoogd wordt;
3. De keuzes die gebruikers maken (gedrag) wordt actief beïnvloed zodat meer gebruik gemaakt wordt van duurzame vormen van mobiliteit.

De Hoofdlijnenbrief wordt begeleid door het actieprogramma Mobiliteitstransitie.



## Werkagenda 2019 – 2022

De verduurzaming van de mobiliteit in Den Haag staat beschreven in de Hoofdlijnenbrief Mobiliteitstransitie. Deze brief wordt begin 2019 uitgewerkt tot een actieprogramma, dat feitelijk de werkagenda vormt voor het onderwerp mobiliteit. In dat actieprogramma zullen de verschillende projecten een plaats krijgen. Aansprekende voorbeelden zijn het verminderen van de barrièrewerking en het verbeteren van de doorstroming bij centrumpoorten voor fietsers, het gericht stimuleren van fietsen in wijken met laag fietsgebruik, experimenten met nieuwe vrijstraten en het inrichten van twee lokale mobiliteits-hub's in de Binckhaven. Naast het actieprogramma voor mobiliteit staan onderstaande acties voor de komende vier jaar in de planning.

### Elektrisch vervoer

- Jaarlijks komen er minimaal 200 laadpunten bij. Waar nodig worden extra snellaadstations in de stad aangelegd.
- Eigenaren van parkeervoorzieningen in (openbare) parkeergarages, op VvE-terreinen, P&R-locaties en bij bedrijven worden gestimuleerd om voor voldoende laadplekken te zorgen.
- Er komt een pilot om elektrische auto's als buffer voor het stroomnet te gebruiken.
- We stimuleren de aanschaf van elektrische voertuigen en sluiten aan op landelijke acties die voortvloeien uit het klimaatakkoord.
- Met de branche worden afspraken gemaakt over de inzet van meer elektrische taxi's.
- Onderzocht wordt of E-taxi's een eigen plek kunnen krijgen op standplaatsen.
- De gemeente geeft samen met de grote werkgevers in Den Haag het goede voorbeeld door alleen nog elektrische taxi's in te huren.
- Laadplekken met krachtstroom voor zwaarder e-vervoer worden in kaart gebracht. Initiatieven om de laadplekken op basis van wederkerigheid te delen, moedigen we aan.

### Schoon vervoer

- Samen met het Rijk en de andere grote steden werken we aan één uniforme milieuzone. Onder andere hiermee werken we aan de verbetering van de luchtkwaliteit.
- De subsidies om vervuilende auto's en brommers in te ruilen, worden doorgezet.
- Niet-elektrische brommers en scooters gaan we zoveel mogelijk van de fietspaden weren.
- Waar dat mogelijk is, brengen we de maximumsnelheid in woonwijken naar 30 km/uur.
- We onderzoeken de kansen voor elektrische vrachtauto's en meer elektrische bussen.

# Grondstoffen

## Reduce, Reuse, Recycle

Het is tijd voor een ommekeer. Door producten - en de onderdelen en grondstoffen daarin – opnieuw te gebruiken. En door producten niet individueel aan te schaffen, maar te delen of als dienst af te nemen. Op kleine schaal gebeurt er al veel. Ondernemende Hagenaars zetten bedrijfjes op die grondstoffen terugwinnen uit afgedankte goederen en daar nieuwe producten van maken. Bewoners verbouwen samen hun eigen voedsel, of composteren groente- en fruitafval. De huidige schaal kan groter.

Zoals een transitie nodig is in de energievoorziening, zo is ook een transitie nodig in het omgaan met grondstoffen en materialen. Minder afval produceren. Waar toch afval ontstaat, grondstoffen hergebruiken. Dit is een verandering op alle niveaus, van wereld tot woonwijk. Daarmee voorkomen we ook dat de openbare ruimte gevuld wordt met afvalcontainers. Die ruimte is kostbaar. Met deze kadernota zetten we als gemeente de koers uit voor het veel beter benutten van grondstoffen en materialen in de stad.

In Den Haag produceren de huishoudens samen meer dan 200 miljoen kilo afval per jaar, naast het bedrijfsafval en bouwafval. We verbranden een groot deel daarvan. Tegelijk is er een groeiend probleem met plastic zwerfafval en kampen de zeeën met plasticsoep waarin zeedieren letterlijk stikken.

## Over 20 jaar...

... kopen we veel minder producten, zoals lampen en koelkasten, maar kopen we diensten zoals licht en koeling. Producten die we nog wel kopen, zoals drones en 3D-printers, delen we met de burens. Apparaten gaan langer mee, onderdelen zijn door slim ontwerp gemakkelijk te vervangen en er is werk in het repareren van apparaten. Er is een levendige handel in hergebruikte grondstoffen. Grondstoffen hebben waarde, en zo gaan bewoners en ondernemers er ook mee om. Met speciale apps is het een fluitje van een cent om vraag en aanbod bij elkaar te brengen: tweedehands producten, deeldiensten en restmaterialen. In een grondstoffencentrum in de buurt worden materialen verhandeld en producten gerepareerd. We verkopen er ook overblijvende etenswaren, leasen wasmachines, delen elektrische auto's en fietsen. Er zijn tientallen bedrijven die met grondstoffen uit afgedankte gebruiksgoederen nieuwe producten maken. De meeste draaien goed, sommige redden het niet, maar andere hebben het gat in de markt gevonden en hebben tot ver buiten Den Haag succes. Afvalinzameling en -verwerking zijn veranderd in logistieke diensten voor het circuleren van grondstoffen en materialen. Het restafval dat er nog is, wordt met nieuwe technieken omgezet in duurzame energie. Het onderscheid tussen huishoudelijk afval en bedrijfsafval is verdwenen, want waarde en hergebruik staan centraal, niet waar het materiaal vandaan komt. In de bouw slagen 'oogstteams' erin om waardevolle bouwmaterialen voor 100 procent te hergebruiken in het ontwerp van nieuwe gebouwen. Die hebben een materialenpaspoort, zodat bekend is welke grondstoffen erin zitten. In de horeca en op festivals is geen wegwerpplastic meer te zien. We winkelen in plasticvrije supermarkten. Winkels en webshops gebruiken veel minder verpakkingen. Leveranciers nemen verpakkingsmaterialen mee na bezorging om ze nogmaals te kunnen gebruiken.

## Opgave: duurzaam gebruik van grondstoffen

Onze ambitie is dat bewoners en ondernemers in de stad hun dagelijkse producten zo veel mogelijk hergebruiken, en ook zo vroeg mogelijk in de grondstoffenketen. Met dat laatste bedoelen we: probeer eerst een product te hergebruiken door bijvoorbeeld reparatie of vervanging van onderdelen, probeer vervolgens onderdelen uit het product te hergebruiken en probeer tot slot grondstoffen en materialen terug te winnen. Daarnaast willen we voedselverspilling tegengaan en duurzame initiatieven voor gft-afval ondersteunen.

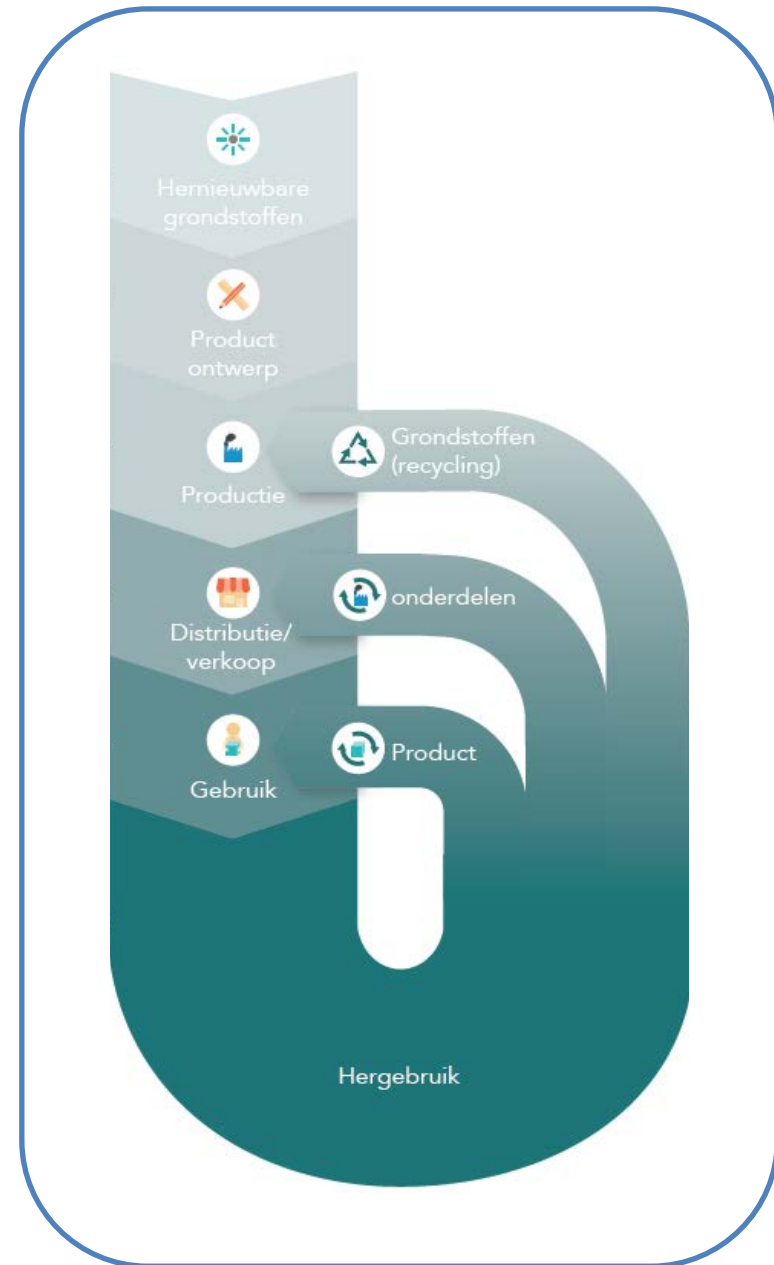
Voor hergebruik is een goede kwaliteit van de grondstoffen nodig. Hergebruik van afvalstromen wordt nu nog te vaak belemmerd door laagwaardige kwaliteit, bijvoorbeeld door vervuiling van gft-afval met andere afvalsoorten.

## Aanpak: zes sporen in deel- en hergebruik

We willen inzetten op hergebruik dat lokaal het meest kansrijk is en de meeste impact heeft. Met dat doel voor ogen zal Den Haag zich concentreren op zes sporen: gebruiksgoederen delen en hergebruiken, hergebruik uit huishoudelijk afval, hergebruik uit de bouw, plastic terugdringen, voedselverspilling tegengaan, ondernemers ondersteunen in grondstoffenmanagement. Ondersteunend hieraan zijn voorlichting en bewustmaking, vooral gericht op de Haagse jeugd, en de participatie van bewoners. De illustratie geeft weer hoe de grondstoffenkringloop door hergebruik van producten, onderdelen of de grondstoffen verder gesloten kan worden, waardoor steeds minder nieuwe grondstoffen nodig zijn.

### Gebruiksgoederen delen en hergebruiken

De eerste vraag om te stellen bij een aankoop, is of het echt wel nodig is: heroverweeg de aanschaf. Kies voor gebruik in plaats van bezit. Dit wordt steeds gangbaarder. Vergelijk de cd's van vroeger met een abonnement op Spotify. Dit zie je ook bij het autogebruik; de deelauto verovert terrein. Maar het kan op nog veel meer terreinen. Waarom geen wasmachine 'leasen' of samen met de burens één boormachine gebruiken. Door alleen voor het gebruik te betalen, zullen producenten degelijker producten



maken. Kapotte producten worden namelijk hun probleem. Den Haag telt al meer dan 2.000 deelauto's, bij Peerby (deelplatform voor spullen) zijn al 14.000 Hagenaars aangesloten en wasmachines worden met een lease constructie aangeboden waarbij per wasbeurt betaald wordt.

Repair Cafés geven kapotte producten een nieuw leven, maar werken aan meer bekendheid. Daarnaast zijn producten vaak niet gemakkelijk te repareren en zijn reserveonderdelen niet altijd beschikbaar. Gelukkig worden steeds meer professioneel herstelde producten aangeschaft: telefoons, veelal ook computers, meubilair en andere huishoudelijke apparaten. Kringloopwinkels en Marktplaats spelen daar een belangrijke rol in. Het mooi zou het zijn als repareren het nieuwe weggooiën wordt? Bewustwording van repareren is de nieuwe uitdaging. Repareren van producten biedt ook werkgelegenheid. De online vindbaarheid van de (lokale) reparatiebedrijven is nog voor verbetering vatbaar. Waar mogelijk stimuleren we initiatieven zoals een online reparatie-marktplaats. Ook willen we dat producten beter worden ontworpen met het oog op een langere levensduur en eenvoudige reparatie. Het stimuleren van een Haagse design-hub kan hieraan een bijdrage leveren door voor alledaagse gebruiksvoorwerpen standaarden te ontwikkelen.

### Hergebruik uit huishoudelijk afval

Den Haag is al bezig met afvalscheiding. Bij mensen thuis, in de eigen wijk met afvalsorteerstraten en op centrale plekken in de stad zoals bij afvalbrengrstations. Daar kan afval gescheiden aangeleverd worden. Eind 2018 is daar nascheiding bijgekomen. Wij richten ons sterk op afvalscheiding, net als het Rijk in het landelijke afvalbeleid. Een volgende stap is daarvoor nu nodig: van afval scheiden naar grootschalig hergebruiken van de grondstoffen uit afval. Dat vraagt een stevige herordening van de keten van afvalinzameling en afvalverwerking. Want die is nu vooral erop gericht het afval snel van straat te halen en af te voeren, de stad uit. Dat geldt ook voor bedrijfsafval en bouwafval. Er zijn vier aanknopingspunten voor een aanpak in de komende jaren.

In de eerste plaats gaan we kijken wat nodig is in onze bestaande infrastructuur voor afvalinzameling om hergebruik te vergroten. Het gaat



dan om bewaarmogelijkheden bij de mensen thuis, de huidige afvalvoorzieningen in de wijk en de stedelijke voorzieningen zoals de afvalbrengrstations. De denkriching is dat we toegaan naar grondstoffencentra op wijkniveau en stedelijk niveau, vervoer van grondstoffen op afroep of naar behoefte en digitaal ondersteunde manieren om vraag en aanbod eenvoudig bij elkaar te brengen. Daarnaast gaan we voor afvalstromen - zoals textiel, groente-, fruit- en tuinafval, glas, verpakkingsmaterialen en oud papier, maar ook voor grof huishoudelijk afval - bepalen wat de beste kansen zijn voor hergebruik.

De stedelijke ontwikkeling leidt tot meer mensen en dus meer drukte: dit vraagt om andere manieren van gescheiden afval inzamelen en zo de kwaliteit van de openbare ruimte te behouden. Scheiden van afval is geen doel op zichzelf: afval thuis of op bedrijven scheiden heeft de voorkeur – naast statiegeldsystemen. Nascheiding staat ten dienste van de doelen en kansen voor hergebruik. Nieuwe woongebieden, zoals de Binckhorst, en een vierde afvalbrengrstation bieden interessante kansen voor innovatie.

In de tweede plaats vraagt afvalverwerking een andere insteek. In 2020 loopt ons gemeentelijke contract af voor de verwerking van het restafval, het groente-, fruit- en tuinafval, het grof huishoudelijk afval en het veegvuil. Samen is dat is een groot deel van het huishoudelijk afval in Den Haag. We gaan in stappen innoveren. De eerste jaren gaan we zoeken naar nieuwe verwerkingsmogelijkheden voor de afzonderlijke afvalstromen. Voor de periode daarna wil de gemeente zelf, samen met private partners en andere gemeenten, nagaan of een geheel nieuwe manier van afvalverwerking mogelijk is: de definitieve omslag naar grondstoffenbeheer. Dat is grotendeels onontgonnen terrein. Een gedurfde operatie, die voldoende tijd vraagt om de beoogde transitie een succes te laten worden. Een operatie ook die vraagt om ruimte voor experiment, omdat hiervoor vooral ook barrières in Europese en nationale regelgeving moeten worden geslecht.

Huishoudelijk afval en bedrijfsafval zijn nu gescheiden werelden. In het huishoudelijk afval heeft de gemeente een wettelijke kerntaak, in het bedrijfsafval juist niet. Wanneer hergebruik van waardevolle grondstoffen centraal komt te staan en daarbij schaalvoordelen een rol kunnen spelen, worden kansrijke mogelijkheden onderzocht in pilots. Dit is het derde aanknopingspunt. Daarbij kijken we onder meer naar het afval op scholen en sportverenigingen, dat nu bedrijfsafval is en dus niet meegaat in de huidige gescheiden afvalstromen.

Tot slot hebben we het over niets minder dan een transitie van de afvalketen. Dit vraagt een planmatige en gefaseerde aanpak. Het Huishoudelijk Afvalplan (HAP) krijgt een vervolg in de jaarlijkse uitwerking van deze duurzaamheidsnota.

### **Hergebruik uit de bouw**

De gebouwde omgeving leent zich om uitstekend voor grondstoffenmanagement: het gaat om een groot volume van materialen, het gaat om materialen die relatief goed herbruikbaar zijn, het betreft een sector die goed is georganiseerd en die op het gebied van circulair materiaalgebruik al aan de weg timmert. Bovendien heeft de gemeente via haar opdrachtgeversrol (gemeentelijk vastgoed, buitenruimte) en

regierol (gebiedsontwikkeling) relatief veel invloed. Hier liggen kansen en aanknopingspunten voor een aanpak.

De kern van dit spoor is onze opdrachtgevers- en regierol in de fysieke leefomgeving. Dat is een potentieel krachtig instrument om hergebruik van bouwmaterialen te bevorderen. In de recente nota Maatschappelijk Verantwoorde Inkoop van Den Haag is de basis al gelegd: de gemeente stelt eisen aan circulair gebruik van materialen en grondstoffen bij al haar opdrachten in zowel de bouw en sloop van gebouwen als de grond-, weg- en waterwerkzaamheden in de buitenruimte. Daarnaast zal de gemeente bij gebiedsontwikkeling en gronduitgifte het circulair gebruik van materialen en grondstoffen stimuleren middels gunningscriteria in ontwikkelcompetities. Om onze opdrachtgevers- en regierol op de markt te verstevigen, zoeken we daarin de samenwerking met andere (grote) gemeenten én de Rijksoverheid, die een grote vastgoedpartner in onze stad is.

Grote winst is te behalen met slimme, modulaire ontwerp oplossingen in bouwprojecten. Daarvoor is allereerst een goed registratiesysteem nodig dat de kenmerken en kwaliteit van producten en bouwdeelen vastlegt, om het in de toekomst te kunnen raadplegen. Den Haag probeert partners te interesseren om samen zo'n systeem van een 'materialenpaspoort' op te zetten. We zullen beginnen met pilots om ervaringen op te doen. Interessant is de gedachte van bouwmaterialen waarin CO<sub>2</sub> is opgeslagen of waaraan 'afval' is toegevoegd. Ook is het nodig dat 'knappe koppen' met innovatieve ideeën komen. In samenwerking met technische onderwijsinstellingen in de regio en de goed vertegenwoordigde beroepsgroep van ingenieurs zullen we deze ideevorming stimuleren.

Onder de naam Cirkelstad zijn in verschillende steden, waaronder Den Haag, koplopers in de bouwwereld actief om de slag naar slim hergebruik van bouwmaterialen te maken. Den Haag zoekt een hechte samenwerking met Cirkelstad. Waar dat meerwaarde heeft, kunnen gezamenlijke initiatieven of steun voor elkaars initiatieven ontstaan. Digitale platforms worden ingezet om vraag en aanbod van secundaire bouwmaterialen bij elkaar te brengen.

In het verlengde hiervan ligt deelname aan landelijke initiatieven. In 2017 sloot Den Haag zich al aan bij het Grondstoffenakkoord, en in 2018 bij het Betonakkoord. Als er nieuwe initiatieven ontstaan waar de stad iets 'te halen en te brengen' heeft, zal de gemeente wederom daarop inspelen.

### **Plastic terugdringen**

Veel plastic is voor eenmalig gebruik. Denk aan plastic bekertjes en rietjes. Veel plastic is bovendien alleen verpakking voor iets anders. Plastic is een wereldwijde uitdaging. Ook in Den Haag kunnen we het nodige doen. We noemen de volgende aanknopingspunten.

Het begint met bewustwording. Den Haag zal zich blijven uitspreken tegen wegwerpplastic. Een voorbeeld is de aansluiting bij de Statiegeldalliantie, die ijvert voor de invoering van statiegeld op blikjes en plastic flesjes. Daarmee bevorderen we hergebruik en gaan we zwerfafval tegen. Dit onderwerp gaat uiteraard alle Hagenaars aan, maar we zullen ons vooral richten op kinderen en jongeren.

Daarnaast krijgt het tegengaan van plastic zwerfafval voorrang in gebieden waar de problematiek het grootst is. Dat is aan het strand, in de binnenstad en rondom de Haagse Markt. Om plastic zwerfafval en andere rommel op straat te verminderen, zetten we een publiekscampagne op waarin we waar mogelijk samenwerken met scholen en aansluiten op bewonersinitiatieven. Opruimacties van bewoners via onder meer Trashure Hunt gaan door. Bij evenementen zetten we in op verduurzaming, onder meer door een duurzame omgang met grondstoffen te stimuleren. Zo worden herbruikbare verpakkingen de norm.

De gemeente geeft zelf het goede voorbeeld. Bij gemeentelijke inkooptrajecten zetten we in op het vermijden van verpakkingsmateriaal. Daarnaast gaan we in gemeentelijke panden over op gescheiden inzameling van plastic en andere grondstoffen.

Uiteraard krijgt hergebruik van plastic aandacht in de vernieuwing van de keten voor huishoudelijk afval. Er wordt twee keer zoveel plastic afval

gescheiden ingezameld en de manier van verwerken wordt zo transparant mogelijk gecommuniceerd.

### **Voedselverspilling tegengaan**

In winkels, restaurants en bij mensen thuis worden dagelijks duizenden kilo's etenswaren weggegooid, die vaak nog goed eetbaar zijn. Dat is doodzonde. Initiatieven die voedselverspilling tegengaan, zullen we zo nodig en mogelijk ondersteunen. Afval is niet altijd te vermijden. Voor groente- en fruitafval en keukenafval zullen we binnen de keten voor huishoudelijk afval meer ruimte bieden aan duurzame initiatieven in wijken, zoals composteren of vergisten. De gemeente tornt niet aan de keuzevrijheid van mensen om te eten wat ze willen. Wel zal binnen de gemeentelijke organisatie en op bijeenkomsten die de gemeente (mede) organiseert, het aanbod van vegetarisch en gezond eten worden vergroot.

### **Ondernemers in grondstoffenmanagement ondersteunen**

Het succes van een levendige grondstoffeneconomie staat of valt met ondernemers die in de markt van secundaire grondstoffen springen. Dat zijn niet alleen Haagse ondernemers die hier iets opzetten, maar ook ondernemers van buiten die uitbreiden naar Den Haag. Allereerst geldt voor deze ondernemers wat voor het mkb en startups in het algemeen geldt: Den Haag treedt hen met een ondernemersvriendelijke houding tegemoet.

Juist voor bedrijven in wat doorgaans 'de circulaire economie' heet, is net iets meer nodig. De voorbije jaren heeft de gemeente contact gelegd met nieuwe initiatiefnemers en hen vaak ondersteund. Daar blijft de gemeente mee doorgaan. Om hieraan meer structuur te geven, zoeken we aansluiting bij het bestaande programma Impact Economy, gericht op innovatieve startups.

Daarnaast kijken we bij gebiedsontwikkeling steeds naar vestigingsruimte en broedplaatsen voor circulaire economische activiteiten.

Bouwers en projectontwikkelaars nemen hun maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) meer en meer serieus. Den Haag

waardeert dit en wil maatschappelijk verantwoord ondernemen stimuleren. In gesprekken met bouwers / ontwikkelaars wordt aandacht besteed aan mvo- en duurzaamheid om gezamenlijk te bepalen wat de maximaal haalbare mogelijkheden zijn voor hergebruik van grondstoffen. Zo ook voor duurzame energie, mobiliteit en leefomgevingskwaliteit. In het kader van de participatieverplichtingen die in de Omgevingswet zijn opgenomen, wordt aan de bouwer/ontwikkelaar nu al gevraagd om de met de omgeving niet alleen het bouwplan maar ook de mvo-duurzaamheidsmaatregelen expliciet te bespreken en op te nemen in de vergunningsaanvraag.

## Werkagenda 2019 – 2022

Voor de komende periode hebben we een reeks doelen geïdentificeerd waarin we een rol voor de gemeente zien weggelegd. Concrete (deel)projecten en acties worden uitgewerkt en bij de jaarlijkse begroting en programmabrief aangeboden. In de werkagenda worden de belangrijkste projecten voor de komende periode benoemd.

### Geen wegwerpplastic

- We kopen per 1-1-2020 geen wegwerpplastic meer in en geven dat mee als voorwaarde aan evenementen en gesubsidieerde instellingen.
- We zorgen dat de evenementenorganisaties en bedrijven zoals de strandpaviljoens beschikken over voldoende expertise en stimuleren ze om maatregelen te treffen.
- We onderzoeken de mogelijkheden voor een verbod op plastic tasje voor eenmalig gebruik en bekijken de mogelijkheden om tassen van biologisch afbreekbare materialen te stimuleren.
- We starten een proef samen met ondernemers in de levensmiddelenbranche voor plastic-arme verpakkingen.
- Met Europese partners wordt onder de naam PlasticCity een project gestart om op stedelijk niveau te upcyclen.
- De Haagse Plastic coalitie gaat aan de slag met concrete ketenprojecten.

### Inkoopcontracten

- Door middel van inkoopcontracten stimuleren we meer hergebruik van grondstoffen. De gemeente scherpt haar inkoopcontracten aan.
- We gaan experimenten met vormen van circulair aanbesteden en circulair inkopen, waarbij we aan de marktpartijen uitdagen om met oplossingen te komen.

### Van afval naar grondstoffen

- Evenementen moeten in hun subsidieaanvraag voor grootschalige publiekevenementen het aspect duurzaamheid meenemen. Beperking van afval, minder plastic gebruik, gebruik van alternatieve energiebronnen, stimulering van gebruik OV zijn voorbeelden hiervan.
- De ideeën en ervaringen van evenementen worden als good practice gedeeld met andere Haagse evenementen om te verduurzamen.
- De verduurzaming van evenementenlocaties wordt onderdeel van het locatiebeleid. Per evenementenlocatie in de openbare ruimte wordt onder meer inzichtelijk gemaakt wat de huidige status is m.b.t. de energievoorziening en wat mogelijke verduurzamingsscenario's zijn.
- Samen met andere gemeenten en marktpartijen onderzoeken we of het mogelijk is een consortium op te richten dat zich richt op het hergebruik van restafval.
- Samen met schoolbesturen wordt een aanpak ontwikkeld om schoolafval gescheiden in te zamelen. Dit wordt aan educatieve doelstellingen gekoppeld. Kansen voor verbindingen tussen huishoudelijk en bedrijfsafval worden beproefd in pilots.
- We faciliteren het uitbreiden van Repair Cafés in de stad.
- We stimuleren initiatieven uit de markt waarbij de dienst (het gebruik van het product) wordt verkocht en niet de producten zelf.
- Zodra er behoefte is vanuit de scholen ontwikkelt het NME (Natuur- en milieueducatie) een educatief aanbod voor de basisscholen rond het thema circulariteit en wordt een scholenproject 'Plastic, kan het ook wat minder?' gestart.
- De standaard voor folders wordt 'Nee'. Is een folder gewenst dan kan de bewoner een ja - ja sticker plakken.



- We stimuleren gericht verzamelen en distribueren van waardevolle grondstoffen als daar vraag naar is bij bedrijven en startups.
- We faciliteren de mogelijkheid voor Haagse producenten om hun producten op een circulaire manier te laten (her)ontwerpen.
- We stimuleren het gezamenlijk laten ophalen van bedrijfsafval in het centrum. Waar nodig initieert de gemeente een project.

### Startups aantrekken

- Startups en bedrijven die zich richten op hergebruik, worden uitgenodigd om zich in Den Haag te vestigen of uit te breiden.
- We continueren de grondstoffenmakelaar.
- Bestaande startups in deze sector gaan we helpen bij het vinden van grondstoffen, productie, huisvesting en afzetmarkt.



De ondertekening van het landelijke grondstoffenakkoord in Den Haag.

# Het vervolg

Deze nota geeft richting aan het beleid voor energie, mobiliteit, leefomgeving en grondstoffen. De aanpak voor elk van deze thema's is op hoofdlijnen beschreven. De werkagenda's vormen de eerste stap in de concretisering van de aanpak. De tweede stap is het opzetten en uitvoeren van een programmatische aanpak, waarin financiële middelen, projecten, ondersteunende maatregelen en samenwerkingsinitiatieven gebundeld worden. Doel is om op de gestelde doelen concrete resultaten te boeken en deze resultaten via monitoring zichtbaar te maken. Dit gaan we doen in de vorm van een jaarlijkse Programmabrief Duurzaamheid en een jaarlijkse Voortgangsbrief Duurzaamheid. Ook wordt duurzaamheid onderdeel van alle relevante beleidsdocumenten en besluiten: duurzaam is de nieuwe norm.

## **Programmabrief Duurzaamheid**

De jaarlijkse Programmabrief Duurzaamheid is de praktische uitwerking van de Kadernota Duurzaamheid voor één kalenderjaar (begrotingsjaar). Ook geeft die programmabrief aan hoe die zich verhoudt tot de doelen aan het einde van de coalitieperiode. De Programmabrief beschrijft per thema uit de Kadernota voor het aankomende jaar het beoogde resultaat, de benodigde inspanningen, de beschikbare middelen, de projecten en de beoogde (tussen)resultaten. Verder wordt in de programmabrief beschreven hoe participatie van bewoners en ondernemers en samenwerking met maatschappelijke organisaties en met andere overheden verloopt. Relevante nieuwe ontwikkelingen op lokaal en bovenlokaal niveau, nieuwe wet- en regelgeving en de conclusies uit de laatste Voortgangsbrief worden in de Programmabrief betrokken. De jaarlijkse Programmabrief komt in september van het voorafgaande jaar uit. Dat gebeurt doelbewust gelijktijdig met de gemeentelijke begroting. De gemeentelijke begroting is de financiële basis, de Programmabrief is de uitwerking.

## **Voortgangsbrief Duurzaamheid**

De jaarlijkse Voortgangsbrief Duurzaamheid rapporteert over de voortgang en opbrengsten van het beleid uit deze nota. Dat gebeurt op basis van de topindicatoren van de raad. Tegelijk wordt gebruikgemaakt van landelijke meetinstrumenten - zoals de klimaatmonitor van het Rijk en de duurzaamheidsindex van Telos - om de voortgang van Den Haag te kunnen vergelijken met andere gemeentes. Die indexen geven de staat van de stad weer en op welke indicatoren we invloed kunnen uitoefenen. We geven aan wat de gemeente daarvoor gedaan heeft en welk resultaat dat opgeleverd heeft.

Net als de Programmabrief volgt de Voortgangsbrief de vier thema's uit deze nota. De brief komt uit in de maand maart na het kalenderjaar waarover gerapporteerd wordt. Dat is gelijktijdig met de Jaarrekening. De Jaarrekening is de basis, de Voortgangsbrief is de uitwerking. De Voortgangsbrief beziet de voortgang in een meerjarige trend die minstens teruggaat tot de start van de coalitieperiode.

## **Start van de jaarlijkse cyclus**

De eerste reguliere Programmabrief gaat over het jaar 2020 en verschijnt in september 2019. De eerste reguliere Voortgangsbrief gaat over het jaar 2019 en verschijnt in maart 2020.